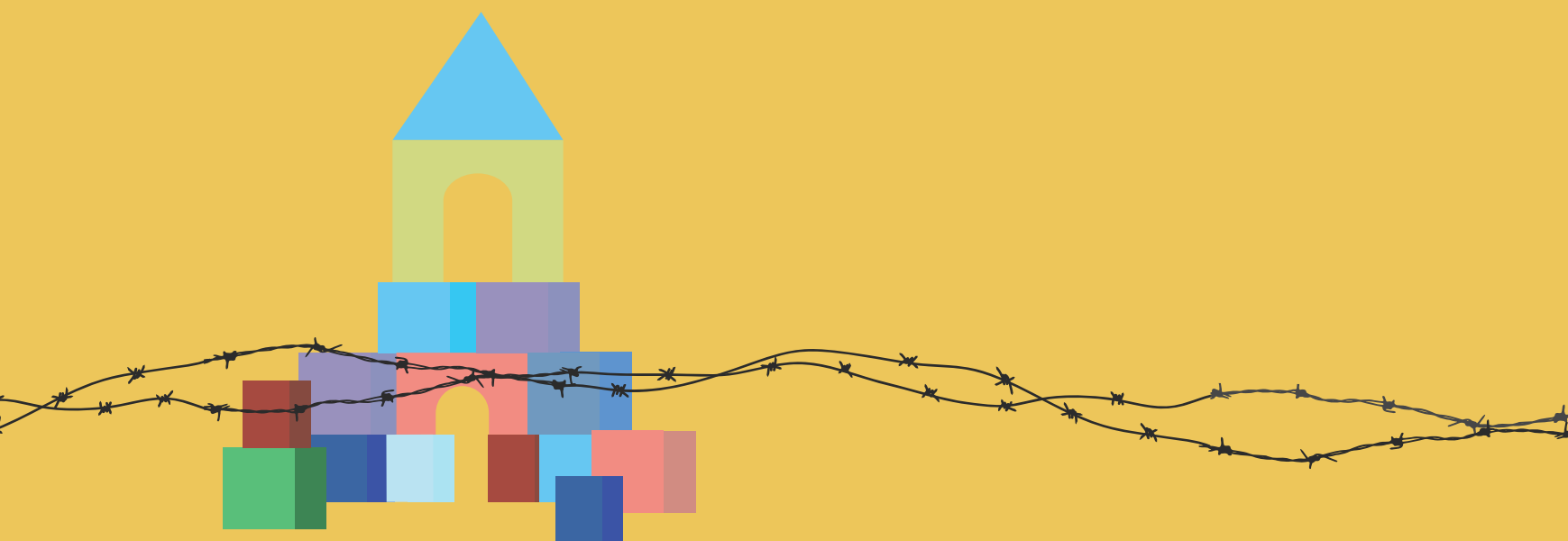

(Не)повернення дітей: Україна перед найбільшим викликом з часів незалежності

Ця публікація підготовлена спільно
ГО «Регіональний центр прав людини»,
ГС «Українська мережа за права дитини»
та БФ «Голоси дітей» і здійснена за підтримки
Фонду «Партнерство за сильну Україну», який фінансується
урядами Великої Британії, Естонії, Канади, Нідерландів,
Сполучених Штатів Америки, Фінляндії, Швейцарії та
Швеції. Зміст цієї публікації є виключною відповідальністю
ГО «Регіональний центр прав людини»,
ГС «Українська мережа за права дитини» та
БФ «Голоси дітей» і не обов'язково відображає позицію
Фонду та/або його фінансових партнерів.

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1 Становище українських дітей під контролем рф крізь призму міжнародного права	6
Розділ 2 Повернення українських дітей з рф та тимчасово окупованих територій: реалії та виклики	12
Розділ 3 Алгоритм повернення депортованих дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на основі міжнародних стандартів	20
Розділ 4 Підходи до оцінки найкращих інтересів українських дітей у контексті повернення з-під контролю рф	28
Розділ 5 Соціальний портрет дітей, які мали досвід повернення з рф та тимчасово окупованих територій	34
Розділ 6 Основні принципи та завдання роботи з дітьми, повернутими з-під контролю рф	50
Висновок	62
Рекомендації	64

ВСТУП

Протягом десяти років агресії проти України російська федерація послідовно реалізує політику викорінення української ідентичності в дітей з окупованих територій. Депортація, примусове переміщення, розлучення з батьками, передача в російські родини, нав'язування громадянства, політична індоктринація, русифікація та мілітаризація – інструменти, які використовуються для примусового перетворення українських дітей на ворогів власної нації.

З 24 лютого 2022 року депортація та примусове переміщення українських дітей з боку російських агентів набули ознак систематичності та широкомасштабності. Державі-агресору вдалося вивезти, тисячі маленьких українців, зокрема тому, що значна частина з них перебувала в закладах інституційного догляду і в силу, переважно, об'єктивних обставин не була евакуйована Україною. Ще близько 1000 сиріт з окупованого Кримського півострова були депортовані та передані на усиновлення росіянам протягом 2014-2022 років. Зважаючи на масштаби примусового вивезення українських дітей та намір агентів рф залишити їх під власним контролем назавжди, 17 березня 2023 року Міжнародний кримінальний суд видав ордери на арешт президента рф Володимира Путіна та уповноваженої при президентові рф з прав дитини Марії Львової-Белової.

Станом на серпень 2024 року в Україну вдалося повернути 388 дітей з досвідом депортації та/або примусового переміщення¹. Повернення реалізувалося громадськими організаціями, благодійними фондами, волонтерами в партнерстві з державними структурами в умовах невинуватості затримки репатріації маленьких українців з боку РФ. Значна тривалість у часі, зловживання російськими агентами вразливим становищем дітей та їхніх законних представників, відмова РФ організовано повертати дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, ризик того, що діти постраждають від інших міжнародних злочинів актуалізують розробку й імплементацію прозорого й зрозумілого алгоритму повернення, соціально-психологічної реабілітації та реінтеграції українських дітей з-під контролю РФ у рамках державної політики України з чітким розподілом відповідальності, стратегічним плануванням, виділенням фінансових та людських ресурсів.

Фізичне повернення дитини під контроль України потребує окремих зусиль задля її адаптації в українському суспільстві. Довгостроковість та серйозність наслідків злочинів російських агентів проти українських дітей вимагає створення окремої інфраструктури послуг, орієнтованих на забезпечення найкращих інтересів дітей та задоволення їхніх унікальних потреб, задля усунення наслідків русифікації, політичної індоктринації та мілітаризації.

Дане дослідження є компіляцією результатів аналітичної діяльності громадської спілки "Українська мережа за права дитини" (далі — УМПД), ГО "Регіональний центр прав людини" (далі — РЦПЛ), БФ "Голоси дітей" (далі - Голоси дітей) за юридичним, сервісним та психо-реабілітаційним напрямком. Документ містить аналіз правового становища українських дітей, які опинилися під контролем РФ, причини, які обумовили захоплення дітей російськими агентами, зокрема, недосягнення цілей деінституалізації перед початком повномасштабного вторгнення, виклики щодо повернення дітей в Україну, їхньої подальшої реінтеграції в українському суспільстві.

¹ <https://childrenofwar.gov.ua/>

РОЗДІЛ 1

Становище українських дітей під контролем рф крізь призму міжнародного права

Українські діти опинилися особливо беззахисними перед руйнівною силою російської агресії. Фізичне, сексуальне та емоційне насильство, якого діти зазнають у ході збройного конфлікту, ініційованого рф, негативно впливає на їхнє правове, гуманітарне, соціальне та економічне становище. Російська агресія підриває самі основи дитячого життя, знищуючи їхні будинки, руйнуючи суспільство, в якому вони живуть, і підриваючи їхню віру у дорослих².

Підґрунтям для протиправної зміни громадянського статусу українських дітей під контролем рф та інструментом для вчинення порушень їхніх прав стало нав'язування громадянства держави-агресора. Основоположну роль в даному процесі відіграв президент Володимир Путін, який за клопотанням уповноваженої з прав дитини Марії Львової-Бєлової 30 травня 2022 року підписав Указ № 330. На основі цього документу російське громадянство примусово нав'язувалося депортованим українським дітям. 11 липня 2022 року новим Указом Володимира Путіна №440 можливість отримання громадянства рф “в спрощеному порядку” була розширена на всіх громадян України, а 26 грудня 2022 року відповідно до Указу президента рф № 951 з'явився порядок оформлення “небажання” неповнолітніх зберігати громадянство України. Врешті, положення всіх згаданих актів були об'єднані в одному Указі №11 від 4 січня 2024 року та текстуально відтворені в новому федеральному законі про громадянство³.

Спочатку необхідність нав'язування українським дітям російського громадянства вищі посадові особи рф пояснювали прагненням максимально забезпечити права дітей-сиріт⁴. Водночас, після детального аналізу російського законодавства про громадянство⁵ стає зрозуміло, що якби високопосадовці російської федерації мали намір діяти виключно з гуманітарних міркувань, то замість поправок до законодавства щодо спрощеного оформлення російського громадянства, прийняли би закони для полегшення отримання ме-

² Remarks to Security Council Briefing on Children in Armed Conflict: Introducing Practical Guidance on the Integration of Child Protection Issues in Peace Processes 12/02/2020.

<https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2020-02-12/remarks-security-council-briefingchildren-armed-conflict>

³ <http://www.kremlin.ru/acts/bank/49216>

⁴ Владимир Емельяненко. 120 российских семей подали заявки на усыновление сирот Донбасса и Украины. RgRu. URL: <https://rg.ru/2022/06/01/120-rossijskih-semej-podali-zaiavki-na-usynovlenie-sirot-donbassa-i-ukrainy.html>

⁵ <https://www.lemkinstitute.com/ukraineproject/icc-communication>

дичної допомоги, а також усунення перешкод для отримання освіти та соціальних виплат. Тож справжньою метою росіян було фактично “привласнити” українських дітей та здобути повний контроль над визначенням та зміною їхнього правового статусу.

Важливо підкреслити, що нав’язане російське громадянство має наслідком виникнення в дітей низки обов’язків: служити в збройних силах рф після досягнення повноліття, навчатися в школах за російськими навчальними стандартами, проявляти лояльність до держави-агресора.

Діяння рф, спрямовані на нав’язування українським дітям власного громадянства без альтернативи зберегти громадянство України може свідчити про наявність спеціального умислу у винних осіб вчинити злочин геноциду у формі насильницької передачі неповнолітніх у російську національну групу. Масштаб та систематичність відповідних діянь також свідчать на користь наявності ознак злочину проти людяності — дискримінаційного переслідування. Останнє — нерідко ставало причиною для дітей та їхніх батьків шукати способи покинути окуповану територію до моменту нав’язування громадянства держави-агресора.

На думку експертів Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні, українські діти опинилися “в суцільно російському середовищі, включаючи мову, звичаї та релігію, і піддаються проросійській інформаційній кампанії, яка часто зводиться до цілеспрямованого перевиховання та залучення до військової освіти”⁶.

У червні 2022 року міністр освіти російської федерації оголосив, що з початку 2022-2023 навчального року всі школи на окупованій території України працюватимуть за російськими стандартами. У нав’язаній навчальній програмі, затвердженій російським міністерством освіти, Україна не зображена незалежною та єдиною країною⁷. Початкова, загальна та середня освіта на окупованій території має на меті змусити українських дітей усвідомлювати себе частиною російського народу, патріотами “Батьківщини” — рф, за яку вони ладні стати до бою та віддати власне життя. Пропагандистські наративи містяться не лише у навчальних посібниках, вони також насаджуються під час позакласних, але обов’язкових занять, таких як “Разговори о важном” і “Уроки мужества”. На базі навчальних закладів також діють “кадетские и казачьи классы”, які мають на меті підготувати учнів до вступу у військові заклади освіти і несення військової служби.

⁶ https://www.osce.org/files/f/documents/0/1/546560_0.pdf, ст.1-2

⁷ Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки. (24 лютого 2022 року - 31 грудня 2023 року). Доповідь Управління Верховного комісара ООН з прав людини від 20 березня 2024 року. <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ukraine/2023/2024-03-20-OHCHR-Report-Occupation-Aftermath-UKR.pdf>, п.131

Мілітаризація та політична індоктринація українських дітей є порушенням права на освіту згідно зі статтею 29 Конвенції ООН про права дитини. Посилення складової з допризовної підготовки юнаків та інших елементів дисципліни так званого “захисту вітчизни” разом із потенційним заохоченням учнів добровільно долучатися після досягнення повноліття до лав збройних сил супротивної держави, суперечать цілям освіти та цінностям прав людини, закріпленим у статті 29 Конвенції⁸. Мілітаризація освіти та пропаганда військової служби з дитинства є однією з причин, що створюють сприятливий фон для залучення дітей з окупованих територій України до діяльності збройних сил рф, що є порушенням статті 51 Женевської конвенції року про захист цивільного населення під час війни і статті 38 Конвенції про права дитини⁹.

Одним з проявів політичної індоктринації та мілітаризації українських дітей є діяльність так званих патріотичних та військово-патріотичних рухів. Серед них Юнармія, “Лідер” (“Вагнерьонок”), Молода Гвардія, Молода Республіка, Вимпел, Воїн тощо. Крім того, на території РФ функціонує понад 5500 воєнно-патріотичних клубів¹⁰, залучених до реалізації “Стратегії розвитку виховання до 2025 року”¹¹, зокрема й на окупованих територіях України.

Крім того для викорінення української національної ідентичності, фактичної асиміляції українських дітей та перетворення їх на лояльних громадян рф діють “табори перевиховання”. У 2023 році мережа “перевиховання” українських дітей налічувала, більше ніж 55 таборів та санаторіїв у росії, 9 таборів на території окупованого Кримського півострова та 13 таборів у Білорусі¹². На їхнє функціонування було виділено рекордні 68 мільярдів рублів¹³. У 2024 році витрати з федерального бюджету рф на дитячий “відпочинок” знову зросли на 11,6%, досягнувши показника 76,8 мільярдів рублів. За заявами представників окупаційних адміністрацій протягом літнього сезону 2024 року у рамках проекту “Корисні канікули” планується вивезти до 40 тисяч українських дітей. Це майже вдвічі більше, ніж торік. Зокрема, на дітей чекають пропагандистські поїздки до Москви, Ростову-на-Дону та Тули в рамках програм “Культурна карта 4+85”, “Маршрут для молоді”, “Університетські зміни”, а також участь у патріотичній літній зміні “Час героїв” на базі оборонно-спортивного табору “Авангард” у Волгограді¹⁴.

У ході зміни “Час героїв” українські діти проходять “курс дисциплін, спрямованих на підготовку до служби у збройних силах [рф], виховання мужніх, фізич-

⁸ <https://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/crc-c-opac-isr-co-1.pdf>, para. 22-23

⁹ <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378910>, p.13

¹⁰ <https://theins.ru/politika/260134>

¹¹ <http://council.gov.ru/media/files/41d536d68ee9fec15756.pdf>

¹² <https://yaledailynews.com/blog/2023/12/01/yales-humanitarian-research-lab-finds-belarus-complicit-in-the-relocation-of-ukrainian-children/>

¹³ <https://archive.ph/kMpZP>

¹⁴ <https://gorod-lugansk.com/2024/05/28/leonid-pasechnik-ob-organizacii-letnego-otdyha-dlja-detej-respubliki.html>

но міцних та сильних духом патріотів країни [рф]”¹⁵. За інформацією Комітету освіти, науки та молодіжної політики Волгоградської області, програма “Час героїв” включає освітній, спортивно-оздоровчий та дозвільно-виховний модулі. Діти мають пройти заняття з основ безпеки, інженерної, тактичної та вогневої підготовки, тактичної медицини, управління та протидії БПЛА, парашутної підготовки. Діти беруть участь у військово-історичній реконструкції та грі «Зірниця». Підлітки також відвідують змагання, проходять мотузковий курс та смуги перешкод, виконують норми ГТО (з рос. — Готов к труду и обороне). Крім того, для дітей проходять “Разговори о важном”, зустрічі з “Героями Росії” та учасниками “спеціальної військової операції” з Волгоградської області”¹⁶.

Чим довше українська дитина навчається за російськими освітніми програмами, тим більш укорінюються в її свідомості наведені наративи. Це призводить до асиміляції українського населення з російським, знищення української національної групи на окупованих територіях та ускладнює майбутню деокупацію та реінтеграцію¹⁷. Такі дії можуть розглядатися як порушення Конвенції ООН про права дитини, відповідно до якої освіта має бути спрямована на виховання поваги до культурної самобутності, мови і національних цінностей країни походження дитини. Приховування відомостей про справжню родину, етнічне походження наносить непоправну шкоди дитячій особистості¹⁸.

Крім дітей на окупованих територіях України, під контролем рф також опинилися депортовані й примусово переміщені маленькі українці.

Депортована дитина — це дитина примусово вивезена за межі держави постійного проживання. Вона відрізняється від примусово переміщеної виключно фактом перетину державного кордону, який мав насильницький характер.

Для встановлення факту депортації або примусового переміщення української дитини як воєнного злочину та/або злочину проти людяності, слід продемонструвати елемент примусу з боку російських агентів. Це може бути застосування або погрози фізичною силою, страх перед насильством, психологічний тиск, зловживання владою, використання примусового оточення. Зумисно створену гуманітарну або екологічну кризу в окремих окупованих містах і регіонах слід також розглядати, як прояв примусу з боку держави-агресорки¹⁹. Мова йде, наприклад, про облогу міста Маріуполя чи про підлив Каховської ГЕС.

¹⁵ <https://school81.oshkole.ru/news/139388.html>

¹⁶ <https://archive.is/iGEtI#selection-515.0-519.388>

¹⁷ <https://krymbezpravil.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/Doslidzhennya-Shkilna-osvita-prykhovana-zbroya-RF-proty-Ukrayiny.pdf>, ст. 89

¹⁸ In Search of Origins: The Experiences of Adopted People. By John Triseliotis. London: Routledge and Kegan Paul. 1973.

¹⁹ <https://cld.irmct.org/assets/filings/Judgement-Stacic.pdf>, para. 287

Незважаючи на те, що батьки або інші родичі могли дати згоду на переміщення разом з дитиною або лише дитини, варто оцінювати добровільність волевиявлення у світлі існуючих обставин²⁰. Не є такою, що легітимізує протиправне вивезення, згода, яку надали особи, що не є законними представниками дитини, зокрема баба чи дід, тітка, інші родичі, так само як особи, в діяннях яких є ознаки колабораціонізму. Дитина ніколи не може вважатися такою, що погодилася на депортацію або примусове переміщення²¹.

Дитина може бути одночасно депортованою або примусово переміщеною та розлученою з батьками. У такому випадку вона лише тимчасово позбавлена батьківського піклування у результаті агресії рф. Батьки такої дитини не можуть належно піклуватися про неї у зв'язку з професійною діяльністю, свавільним затриманням з боку російських агентів, вилученням дитини з родини у зв'язку з діями окупаційних органів влади, іншими обставинами. Така дитина знаходиться під загрозою насильницької передачі в прийомну родину, інтернатний заклад на території під ефективним контролем рф. Вона може залишатися з іншими членами родини на окупованій території чи в росії.

Інші, ніж батьки, члени родини не є законними представниками дитини згідно з національним правом²², хоча можуть брати участь у її вихованні²³. Відповідно, вони не мають права вирішувати щодо зміни місця перебування дитини, якщо це зашкодить її найкращим інтересам або буде вчинено проти волі самої дитини і її батьків. Якщо один з батьків переміщує дитину на територію під контролем рф без згоди дитини та іншого з батьків, правовий статус такої дитини, зокрема гарантії щодо повернення на територію, підконтрольну Україні, має бути врівняний з правовим статусом примусово переміщеної або депортованої дитини.

Станом на серпень 2024 року компетентні органи України ідентифікували 19 546 депортованих та примусово переміщених дітей. Росії вдалося вивезти, щонайменше, таку кількість маленьких українців, зокрема тому, що значна частина з них перебувала в закладах інституційного догляду і в силу, переважно, об'єктивних обставин не була евакуйована Україною.

До початку повномасштабного вторгнення в мережі з 751 закладів інституційного догляду (дитячі будинки або інтернати) перебувало понад 105 000 дітей. Це понад 1% дитячого населення України, що становить найвищий рівень інституціоналізації в Європі²⁴. 80% дітей в закладах інституційного догляду були так званими соціальними сиротами²⁵: їхні батьки не виконували свої обов'язки з різних причин (безробіття обох або одного з батьків, та як наслідок не можливість утримувати дитину, відсутність постійного житла, жебрацтво, нарко або

²⁰ <https://www.casematrixnetwork.org/cm-n-knowledge-hub/elements-digest/art-7/7-1-d/3>, para. 489

²¹ <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2023-12/2023-policy-children-en-web.pdf>, p.16

²² <http://surl.li/toaev>

²³ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>, стаття 257

²⁴ <https://www.reuters.com/graphics/UKRAINE-CRISIS/ORPHANS/dwvkrxzwvm/>

²⁵ <https://orphanshope.org/ukraine/>

алко-залежність, тривала відсутність, розлучення батьків з їхніми дітьми)²⁶. За даними ЮНІСЕФ, до початку повномасштабного вторгнення майже половина вихованців інтернатів в Україні мали інвалідність²⁷.

Значна кількість дітей, які перебували в закладах інституційного догляду у зв'язку з відсутністю комплексної підтримки сімей, раннього виявлення та подолання складних життєвих обставин у яких опиняються родини з дітьми, напругу пов'язана з нереалізованою реформою деінституціоналізації, що за оцінкою Європейської Комісії “викликає серйозне занепокоєння та потребує невідкладного вирішення”²⁸. Ця потреба особливо актуалізується у зв'язку зі збройною агресією РФ, адже щодо статусних дітей, які перебувають у закладах інституційного догляду у зв'язку з продовженням існування феномену соціального сирітства, існує серйозний ризик заподіяння шкоди та порушення прав людини. Одним із таких порушень є депортація або примусове переміщення. Існують докази подальшої насильницької передачі українських дітей у російські інтернати чи прийомні родини.

На окупованих територіях України тривають процеси позбавлення батьківських прав за рішенням російських органів на основі законодавства РФ. Відповідно до “підсумкових звітів” Міністерства просвіти РФ “з виявлення та влаштування дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків” за три квартали 2023 року у так званих луганській народній республіці (далі — «ЛНР»), донецькій народній республіці (далі — «ДНР»), частинах Запорізької та Херсонської областей, підконтрольних російським агентам, було виявлено 1020 дітей, які “залишилися без піклування”. Частина з них забрали в кровних родичів під проводом “безпосередньої загрози життю чи здоров'ю” без уточнення деталей. 78 зі згаданих дітей було передано на усиновлення громадянам РФ. При цьому дані відомості можуть бути значно применшеними, адже інформація про дітей, вилучених з родин, на окупованій Херсонщині з'являється в звітах Міністерства просвіти РФ лише в третьому кварталі 2023 року²⁹. Відповідна динаміка процесів на окупованих територіях свідчить про потенційне продовження депортації та примусового переміщення статусних дітей.

Більше про становище українських дітей під контролем РФ крізь призму міжнародного права — у Звіті УМПД за посиланням:

<https://childrights.org.ua/news/prezentacziya-doslidzhennya-nepovernennya-ditej-ukrayina-pered-najbilshym-vyklykom-z-chasiv-nezalezhnosti/>

²⁶ <https://www.hsa.org.ua/blog/pry-zhyvyh-batkah-dity-syroty-sotsialni-syroty>

²⁷ <https://sos-ukraine.org/novyny/mizhnarodnyj-den-lyudej-z-invalidnistyu-skilky-takyh-ditej-v-internatah-i-yak-yim-dopomogty/>

²⁸ <https://www.hrw.org/news/2023/06/15/key-recommendations-reform-ukraines-child-protection-and-care-system>

²⁹ <https://meduza.io/feature/2024/03/11/oni-mogut-nachat-protivodeystvovat>

РОЗДІЛ 2

Повернення українських дітей з РФ та тимчасово окупованих територій: реалії та виклики

Українські діти, які опинилися під контролем РФ, мають право на возз'єднання з родиною та/або повернення в державу громадянства. Стаття 74 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій (1977) закріплює обов'язок держав будь-якими можливими шляхами сприяти возз'єднанню сімей, розлучених внаслідок збройного конфлікту та заохочувати роботу відповідних гуманітарних організацій. Стаття 85(4)(b) згаданого договору забороняє невиправдану затримку репатріації дітей, що становить воєнний злочин³⁰.

Частина 2 статті 13 Загальної декларації прав людини передбачає право кожної людини повернутися у свою країну³¹. Частина 4 статті 12 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права гарантує, що ніхто не може бути свавільно позбавлений права на в'їзд у свою власну країну³². У статті 9 Конвенції ООН про права дитини міститься зобов'язання держав інформувати батьків та інших членів родини про місце перебування дитини, яка була розлучена з ними, зокрема внаслідок депортації. Стаття 10 відповідної Конвенції закріплює право дитини та її батьків залишати будь-яку країну, включаючи власну, і повертатися в свою країну. З положень статті випливає, що держави, в свою чергу, мають сприяти позитивним, гуманним і оперативним чином процесу возз'єднання родин шляхом полегшення процедур в'їзду та виїзду із держави³³.

Питання повернення дітей, розлучених зі своїми сім'ями, до країни походження та їх право на возз'єднання, розвинуто у практиці Комітету ООН з прав ди-

³⁰ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

³¹ https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

³² https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

³³ Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

тини. У Загальному коментарі №6 до Конвенції закріплено, що возз'єднання сімей має відбуватися, якщо це відповідає найкращим інтересам дитини. Держави зобов'язані, якщо це можливо і в найкращих інтересах дитини, якомога швидше возз'єднати розлучених дітей і дітей без супроводу з їхніми сім'ями. В жодному разі Дитина не повинна розлучатися з батьками проти їхньої волі, державам слід докласти всіх зусиль, щоб повернути дитину без супроводу або розлучену розлучену дитину її батькам³⁴.

У 2022 році Комітет ООН з прав дитини ухвалив рішення по індивідуальній скарзі громадян Франції, чії онуки, племінники та племінниці наразі утримуються в таборах на території Сирії під контролем незаконних збройних формувань. У своєму висновку по справі Комітет зазначив, що відмова Франції репатріювати дітей, які роками утримуються в сирійських таборах у небезпечних для життя умовах, порушує їхнє право на життя, а також право на свободу від нелюдського та принизливого поводження.

Експерти Комітету стверджують, що, хоча Конвенція прямо не встановлює конкретного позитивного зобов'язання щодо репатріації дітей, таке зобов'язання може бути виведене в цьому випадку з позитивного зобов'язання держави-учасниці щодо забезпечення прав дитини. Єдиним способом, яким держава-учасниця може виконати свої позитивні зобов'язання відповідно до міжнародного права, є репатріація дітей³⁵.

Станом на липень 2024 року за даними порталу "Діти війни" в Україну повернено 388 дітей, проте 9 липня уповноважений Верховної Ради з прав людини Дмитро Лубінець повідомив вже про 736 дітей³⁶.

Серед українських дітей, які досі потребують повернення з-під контролю РФ, зокрема, але не виключно:

- діти, чії батьки загинули або були свавільно затримані російськими агентами, в тому числі під час спроб евакуюватися;
- діти (сироти, позбавлені батьківського піклування, відібрані з родин, передані за заявою батьків), які на початку повномасштабного вторгнення перебували в закладах інституційного догляду і були примусово вивезені на територію під контролем РФ в інтернати або в прийомні родини;
- діти з інвалідністю, які на початку повномасштабного вторгнення перебували в закладах інституційного догляду і були примусово вивезені на

³⁴ General comment No. 6 (2005): Treatment of Unaccompanied and Separated Children Outside their Country of Origin. <https://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/gc6.pdf> p. 13, 81

³⁵ Views adopted by the Committee under the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on a communications procedure, concerning communications Nos. 77/2019, 79/2019 and 109/2019 https://digitallibrary.un.org/record/3995705/files/CRC_C_89_D_77_2019--CRC_C_89_D_79_2019--CRC_C_89_D_109_2019-EN.pdf

³⁶ <https://frontnews.eu/ua/news/details/81643>

- територію під контролем РФ в інтернати або в прийомні родини;
 - діти-сироти або діти, позбавлені батьківського піклування, які на початку повномасштабного вторгнення були студентами професійних училищ, розташованих на нових окупованих територіях;
 - діти, яких з безпекових міркувань відправили до родичів на початку повномасштабного вторгнення;
 - діти, які потрапили під контроль РФ і чий батьки є українськими військовослужбовцями або працюють в державних структурах.

Діяльність з повернення українських дітей реалізується громадськими організаціями, благодійними фондами, волонтерами в партнерстві з державними структурами. Так, однією з перших організацій, яка почала займатися поверненням українських дітей з російської федерації та тимчасово окупованих територій, була МБО БФ “СОС Дитячі містечка Україна”. Вже з лютого 2022 року організація сприяла фактичній евакуації дитячих будинків сімейного типу зокрема з Донецької та Луганської областей та Харківщини, воз’єднанню родин, розлучених в результаті воєнних дій.

Пізніше з травня 2023 року започатковану ініціативу продовжила УМПД у партнерстві з Міжнародною гуманітарною організацією Save the Children in Ukraine, Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, офісом Уповноваженого Верховної Ради України з питань прав людини, в рамках проєкту “Шлях додому”. До співпраці долучаються державні стейкхолдери: Офіс Президента України, Радниця - уповноважена Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації Дар’я Герасимчук, Державна міграційна служба України, українські дипломатичні установи в різних країнах.

На практиці процес повернення починається з ідентифікації місця перебування дитини (на запит дорослого) та/або її законного представника (якщо наявні відомості про дитину та її фактичне місцезнаходження). Ініціювати повернення може і сама дитина підліткового віку, що усвідомлює своє прагнення повернутись в Україну, однак в таких випадках все одно важливим елементом є отримання інформації про дорослих - батьків або законних представників, родичів чи близького оточення дитини, адже їх участь необхідна як для з’ясування обставин, так і для можливої участі в процесі повернення. В найбільш вразливій ситуації перебувають “статусні” діти віком до 5 років, які, по-перше, не можуть самостійно звернутися по допомогу та повідомити про себе, а по-друге, є особливо привабливими для потенційних усиновлювачів з РФ³⁷.

³⁷ <https://www.0629.com.ua/news/3791602/diti-z-mariupola-vidmovilisa-povertatisa-z-batkami-v-okupaciu-voni-obrali->

Після ідентифікації місця перебування дитини починається первинний аналіз ситуації, який полягає в знаходженні контактів членів родини для з'ясування обставин потрапляння дитини на територію російської федерації чи тимчасово окупованих територій, умов її перебування там, збору документів, які стануть в нагоді при плануванні та реалізації повернення. Обов'язковими є документи, які дають змогу організації діяти в інтересах дитини та її батьків чи законних представників.

Наступним кроком є підготовка документів та розробка логістики повернення – так званої індивідуальної траєкторії (плану) її вивезення з окупованої території чи з росії. Здебільшого, шлях на окуповані території або в рф лежить через кілька держав Європи. Відтак, законний представник повинен мати закордонний паспорт, який здебільшого, для нього виготовляють вперше і за прискореною процедурою. Труднощі на цьому етапі можуть виникнути у випадку, якщо законний представник у силу обставин не може поїхати забрати дитину особисто. Тоді слід виготовити доручення на іншу особу, повноваження на підставі якого російські органи влади можуть не визнати³⁸. Це призведе до відмови віддавати українську дитину, а, отже, до повторного проходження всіх попередніх етапів.

Трапляються випадки, коли органи влади рф вимагають доповнити обумовлений попередньо пакет документів, спричинюючи в такий спосіб невиправдану затримку повернення³⁹. Деякі з документів, які “зобов'язаний” надати законний представник дитини, є характерними лише для російської правової системи, яку держава-агресор всупереч нормам міжнародного гуманітарного права поширила на окуповані території. Штучно створена росіянами “колізія” законів призводить до необґрунтованого відтермінування возз'єднання родин. Слід зазначити, що документи мають бути нотаріально завірени та перекладені російською мовою. Хоча представники рф стверджують, що допомагають українським батькам і законним представникам з відповідним оформленням документів⁴⁰, у практиці УМПД у рамках проєкту “Шлях додому” не було жодного випадку такого “сприяння”.

Шлях до повернення дитини може займати від двох тижнів до двох місяців. Тривалість процесу є довшою у випадку, коли дитина знаходиться на окупованій території України. Це обумовлено тим, що окупаційні адміністрації не діють самостійно, а фактично підзвітні федеральним органам влади та офісу уповноваженої президента рф з прав дитини, де ухвалюються рішення щодо

ukrainu-intervu-z-dareu-kasanovou

³⁸ <https://rozmova.wordpress.com/2023/11/13/dariya-kasyanova-2/>

³⁹ <https://childrights.org.ua/shlyah-do-povernennya-dytyny-mozhe-zajmaty-vid-dvoh-tyzhniv-do-dvoh-misyacziv-darya-kasyanova/>

⁴⁰ <https://deti.gov.ru/Deyatelnost/documents/307>, ст. 6

повернення. Крім того, вивезення дитини ускладнюється проходженням цілої низки блокпостів, а отже допитами, залякуваннями й повторною травматизацією⁴¹.

Один випадок повернення коштує у середньому 2000 євро, що включає логістичні витрати та супровідні витрати, зокрема на оплату праці команди фахівців, залучених до повернення маленьких українців. Після повернення дітей та їх родини беруть під соціальний супровід, що реалізується за методикою кейс-менеджменту, в рамках якого фахівець соціальної роботи оцінює потреби дітей, організовує, координує, контролює, оцінює та сприяє наданню різних послуг для задоволення потреб дітей та їх родин, допомагає адаптуватись до нових умов та сприяє розвитку родини задля добробуту та комфорту дітей. Тривалість супроводу становить до трьох місяців, а вартість - в середньому 9000 євро.

На початку 2023 року рф посилила інформаційну кампанію, метою якої є зобразити "активні зусилля" у сфері возз'єднання українських родин, а також повернення депортованих і примусово переміщених українських дітей. Після аналізу прикладів згаданих "зусиль", які наведені в Додатку 1 до третього випуску Бюлетеня "Про діяльність уповноваженого при президентові рф з прав дитини Марії Львової-Белової щодо захисту дітей під час спеціальної воєнної операції"⁴², можна зробити висновок про зумисне спотворення росіянами фактичних обставин повернення та замовчування перешкод, які були створені на шляху в українських батьків або інших законних представників.

Наприклад, у кейсі №18 від моменту вивезення дівчинки в росію до моменту, коли **"разом із МКЧХ уповноважений [Марія Львова-Белова] допоміг бабусі з онукою возз'єднатися, сприяв у переміщенні по Росії та проживанні, [...] супроводі їх до російсько-латвійського кордону"**, минуло близько 14 місяців. Протягом цього періоду бабуся дівчинки за допомогою неурядових організацій безуспішно намагалася повернути онуку в Україну, проходячи 18-годинні допити на кордоні з рф та отримуючи погрози від російських агентів на власну адресу. Водночас, аби затримати виїзд дитини з росії, її зробили стороною кримінального провадження про спроби згвалтування, про які сама "постраждала" дівчинка дізналася лише в правоохоронних органах рф. Відтак, возз'єднати родину вдалося лише з другої спроби і виключно після того, як мама дівчинки розповіла про створені на шляху повернення дитини перешкоди в Раді Безпеки ООН.

У кейсах № 7-11, де вказано, що **"після передачі дітей мамі вона вирішила залишитися проживати в росії"**, варто окреслити чинники, які вплинули на

⁴¹ <https://hromadske.radio/podcasts/shlyakh-dodomu-iaak-povernuty-dytnu-z-deportatsii/yak-povernuty-dytnu-z-deportatsii-abo-vyvezty-z-okupatsii>

⁴² <https://deti.gov.ru/uploads/magic/ru-RU/Document-0-307-src-1718871066.5662.pdf>

ухвалення даного рішення. Зокрема, офіс уповноваженої Марії Львової-Белової забезпечив багатодітну родину житлом, а також соціальними виплатами. Про це повідомила мати неурядовій організації, яка була долучена до процесу організації повернення дітей в Україну, пояснюючи, чому вони залишаються в росії. Важливо, що від початку жінка відмовилася від ідеї допомогти репатріювати доньок з бабусяю, яка була разом з ними на території держави-агресора. Натомість, вона була зацікавлена в отриманні коштів на повернення, що може свідчити про вигоду як основну причину ухвалення її рішень.

У кейсі №12 згадується **“здійснена [Марією Львовою-Беловою] робота”** для возз'єднання сестер, мама яких померла в росії. Водночас, основною перешкодою для репатріації дітей було саме недотримання державою-агресором її міжнародних зобов'язань. Зокрема, російські компетентні органи не створили національне бюро, як це передбачено статтею 136 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни⁴³, яке би акумулювало інформацію, зокрема, й про смерть цивільних осіб, та передавало такі відомості через Центральне агентство Міжнародного Комітету Червоного Хреста України. Тому, старша сестра дівчаток не відразу дізналася про смерть матері, а згодом — мала труднощі з виконанням вимоги офісу уповноваженої щодо документального підтвердження смерті матері компетентними органами України. Органи влади рф не могли не знати, що без доступу до тіла померлої та без жодних відомостей про обставини її смерті, видати згаданий документ, наявності якого вони обумовлювали повернення дітей, майже неможливо. Втім, завдяки зусиллям української неурядової організації в партнерстві з органами влади України вдалося подолати цей виклик і репатріювати сестер на Батьківщину.

У кейсі №20, де про повернення сестрою її неповнолітнього брата вказано лише **“допомогли родині возз'єднатися”** упущено декілька важливих деталей. По-перше, процес вивезення дитини тривав понад місяць, протягом якого російські агенти багаторазово затримували родину на кордоні, вказуючи, що брат — є громадянином росії [у результаті примусового нав'язування громадянства держави-агресора], а його сестра — ні. По-друге, російські агенти погрожували забрати дитину, залишивши неповнолітнього в рф, а сестру або депортувавши в Україну, або запроторивши у в'язницю за “вкрадення людини”. По-третє, протягом невинуватої затримки повернення, дівчину з братом переконували переїхати в росію назавжди, стимулюючи залякуваннями з боку прикордонників та федеральної служби безпеки. При цьому в сестри вимагали “переоформити” документи на опіку за російським законодавством, що призвело би також до нав'язування їй самій, як і брату, громадянства рф. Досвід такої “допомоги” офісу уповноваженої у возз'єднанні призвів до загострення хронічних захворювань у мами дітей [цукровий діабет], а також до нервового зриву в самої сестри.

⁴³ https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

У кейсі №33, де, за свідченнями уповноваженої Марії Львової-Белової, **“бабусі й онуку організували проходження ДНК-тесту для підтвердження спорідненості”**, не вказано, що процес повернення зайняв близько 2 місяців, і така затримка була обумовлена не лише генетичною експертизою. Адміністрація закладу в Скадовську [окупована Херсонська область], в який було примусово переміщено хлопчика, разом із окупаційними соціальними службами та поліцією вимагали від бабусі рішення українського суду про встановлення над онуком опіки. Згадана форма винесення такого рішення не є характерною, що для законодавства України⁴⁴, що для законодавства рф⁴⁵, яке вона протиправно поширила на окуповані території. Відтак, подібна вимога була лише способом відтермінувати повернення дитини та спробувати переконати бабусю залишитися проживати під контролем росії. Лише після узгодження процесу возз'єднання родини з офісом уповноваженої [Марії Львової-Белової], отримання результатів ДНК-експертизи та зйомки в пропагандистському ролику, бабусі й онуку вдалося виїхати з окупованої території.

У кейсі №59, який потребує більш детального подальшого вивчення в контексті фактичного розстрілу цивільних в ході евакуації, не вистачає також опису процесу **“передачі хлопчика”** тітці з України. Спроби повернути дитину датуються липнем 2022 року, хоча репатріювали хлопця в Україну лише в лютому 2024 року. Уже через кілька місяців після загибелі матері та старшого брата дитини, його тітка на підконтрольній Україні території оформила всі необхідні документи на встановлення опіки. Спочатку окупаційні органи затримували повернення з посиланням на стан здоров'я хлопця. Однак, у вересні 2022 року, коли було підготовлено належне транспортування та медичний супровід дитини в Україну, головна лікар закладу, де його утримували, безпідставно заборонила вивезення та почала погрожувати соціальними службами й поліцією. Далі, попри наявність в дитини опікуна в Україні, хлопцю призначили **“законного представника”** за російським правом. Повернути дитину в Україну вдалося лише через посередництво Катару.

Більше про повернення українських дітей з рф та тимчасово окупованих територій — у Звіті УМПД за посиланням:

<https://childrights.org.ua/news/prezentacziya-doslidzhennya-nepovernennya-ditej-ukrayina-pered-najbilshym-vyklykom-z-chasiv-nezalezhnosti/>

⁴⁴ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text>, п. 1.3. Правил опіки та піклування

⁴⁵ https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_76459/512e4c7606acd1bef6241d6120aea969882ac86a/, стаття 11

РОЗДІЛ 3

Алгоритм повернення депортованих дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на основі міжнародних стандартів

Рф послідовно чинить перешкоди для повернення українських дітей, які опинилися під її контролем. Вона маніпулює прогалинами в міжнародному праві, зокрема відсутністю механізму повернення⁴⁶, а також вразливістю дітей і їхніх законних представників, фактично привласнюючи дітей та унеможливаючи їхню репатріацію. РФ презюмує, що такі діти є російськими громадянами і мають залишатися під контролем росії роблячи поодинокі винятки, коли українські законні представники можуть надати всі документи, які вимагаються за російським законодавством.

Алгоритм повернення українських дітей з-під контролю РФ має бути розроблений на основі концепції єдиного юридичного механізму повернення, керівними принципами якого є повага до найкращих інтересів та індивідуальних потреб дитини. Україна має докладати максимальних зусиль щодо повернення "статусних" дітей, відносно яких вона виконує роль *parents patriae*.

Такий алгоритм має складатися з кількох кроків, від реалізації яких залежить його ефективність.

⁴⁶ <https://krymbezpravil.org.ua/materialy/way-home-mekhanizm-povernennia-nezakonno-deportovanykh-i-prymusovo-peremishchenykh-ditey/>

КРОК 1.

Ухвалення резолюції Генеральної Асамблеї ООН щодо повернення сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в державу походження

На думку співголови Міжнародної робочої групи Bring Kids Back UA баронеси Гелени Кеннеді, досвід України щодо повернення дітей стане основою для вдосконалення міжнародного права⁴⁷.

Гарантії щодо захисту сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування є обмеженими в міжнародному гуманітарному праві. Більше того, міжнародні договори, що стосуються права збройних конфліктів, фактично не розрізняють “статусних” та інших дітей. Лише в статті 24 Женевської конвенції про захист прав цивільного населення під час війни міститься зобов’язання для сторін конфлікту вживати всіх необхідних заходів для того, щоб діти до 15 років, які осиротіли чи були розлучені зі своїми сім’ями внаслідок війни, не залишалися напризволяще, а також для того, щоб полегшити, за будь-яких обставин, догляд за ними, виконання обрядів, пов’язаних з їхнім віросповіданням, та освіту згідно з їхніми культурними традиціями⁴⁸.

Забороняється депортація і примусове переміщення сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування⁴⁹. Натомість, сторони конфлікту мають сприяти прийняттю цих дітей нейтральною країною задля гарантування їхньої безпеки⁵⁰.

Міжнародні стандарти містять абсолютну заборону усиновлення переміщених дітей під час війни. У той же час, вони вимагають, щоб жодна дитина не залишалася без підтримки та захисту законного опікуна, іншого визнаного відповідального дорослого або компетентного державного органу в будь-який час, зокрема під час збройного конфлікту⁵¹. У контексті повернення це створює для сиріт і позбавлених батьківського піклування низку перешкод у порівнянні з дітьми, щодо яких існує гарантія возз’єднання родин, у тому числі щодо права, яким регулюється законне представництво інших, ніж біологічних батьків, осіб.

Нині міжнародне гуманітарне право не встановлює порядок дій у випадку порушень однією зі сторін зобов’язань щодо поводження з сиротами й дітьми, позбавленими батьківського піклування, яких вона примусово перемістила або депортувала. Це стосується усиновлення, зміни імені та/або переселення у місця, віддалені від держави походження. Таким чином, сторона-порушниця фактично привласнює “статусних” дітей супротивної сторони, унеможливаючи їхнє повернення через відсутність передбаченого міжнародним правом механізму.

⁴⁷ <https://www.president.gov.ua/en/news/mechanizmi-napracovani-ekspertnoyu-grupoyu-bring-kids-back-ua-88157>

⁴⁸ https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text, стаття 24

⁴⁹ *ibid*, стаття 49

⁵⁰ *ibid*, стаття 24

⁵¹ https://digitallibrary.un.org/record/673583/files/A_RES_64_142-EN.pdf, параграфи 19 and 151

Резолюція, ухвалена на рівні Генеральної Асамблеї ООН, може сприяти заповненню вказаних прогалин, зокрема, в контексті:

- ідентифікації сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, зокрема в умовах, коли держава, яка їх утримує, відмовляється надавати будь-яку інформацію про цих дітей,
- права, яке застосовується для встановлення повноважень законних представників,
- закріплення принципу рівності всіх дітей у праві на возз'єднання родини, незалежно від того, є батьки біологічними, чи прийомними,
- закріплення права на повернення в державу походження у випадку, якщо дитина постраждала від примусового переміщення або депортації,
- оцінки найкращих інтересів "статусних" дітей щодо запуску процесу повернення в державу походження тощо.

Ухвалення відповідної Резолюції Генеральної Асамблеї ООН закладе основи для повернення "статусних" дітей, примусово переміщених або депортованих не лише з України, але й з інших держав в умовах збройного конфлікту, та прискорить імплементацію усіх подальших кроків.

КРОК 2.

Укладення серії міжнародних договорів у форматі "Україна - третя сторона", "третя сторона - росія"

Виключно співпраця на основі юридично обов'язкової угоди є такою, що дозволяє повністю забезпечити права та найкращі інтереси дітей у процесі повернення. Правове врегулювання процесу гарантує його більшу ефективність та надає додаткові інструменти тиску у випадку ухилення від виконання домовленостей, наприклад застосування контр-заходів (санкцій).

Третьою стороною угоди може бути будь-який прийнятний для сторін збройного конфлікту суб'єкт або їх комбінація:

- інша держава;
- група держав;
- міжнародна організація або її орган (ООН чи ЮНІСЕФ, Генеральний секретар ООН, Спеціальний представник Генерального секретаря ООН з питань дітей і збройних конфліктів);
- неурядова організація.

Вона має виступати гарантом повернення всіх депортованих та примусово переміщених сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

У самих договорах слід передбачити:

- а) способи ідентифікації сторонами протиправно депортованих або примусово переміщених українських дітей;
- б) вичерпний перелік документів, які має надати законний представник дитини;
- в) строки та логістику повернення;
- г) фінансування повернення;
- ґ) сфери співпраці зі спеціалізованими урядовими та неурядовими організаціями;
- д) моніторинг та оцінку ефективності процесу повернення;
- е) спосіб вирішення спорів щодо тлумачення та виконання договорів;
- є) відповідальність у випадку невиконання та порушення договорів.

При цьому договори мають забезпечити швидкість та масштабність процесу повернення дітей, усунути вимогу щодо фізичної присутності законного представника на окупованій території та в РФ.

КРОК 3.

Проведення незалежної та неупередженої оцінки найкращих інтересів дитини

За результатами дослідження⁵² міжнародних стандартів та практики, Регіональним центром прав людини було встановлено, що в абсолютній більшості випадків повернення в Україну відповідає найкращим інтересам “статусних” дітей. Цей висновок підтверджений у Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи⁵³.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, частіше за інші категорії депортованих українських дітей стають жертвами передачі в російські родини під опіку чи усиновлення. Українським дітям нав'язується російська ідентичність, вони потрапляють в російську освітню систему та соціально-культурний простір. Не останню роль в цьому процесі відіграють і “опікуни” та “прийомні батьки”. Вони, так само, як і російські службовці, мають бути виключені з процесу оцінки найкращих інтересів дитини, оскільки набули відповідного статусу незаконно.

⁵² <https://krymbezpravil.org.ua/materialy/otsinka-naykrashchykh-interesiv-deportovanykh-ditey-syrit-ta-ditey-pozbavlenykh-batkivskoho-pikluvannya-z-metoiu-ikhnoho-povernennia/>

⁵³ https://pace.coe.int/en/files/33348/html?_cf_chl_tk=NRgyYfTcHL7zSAsJ6s_bFG5OCzOG4vZh2_9yRLW1Xwo-1715239886-0.0.1.1-1621

Росія як держава не може бути суб'єктом проведення оцінки найкращих інтересів українських дітей, оскільки вони опинилися під її контролем внаслідок вчинення російськими агентами міжнародних злочинів. У випадку доручення проведення оцінки найкращих інтересів російським органам, об'єктивність такої оцінки виключається, зважаючи на систематичний протиправний характер діянь вищих посадових осіб РФ та її агентів, заперечення депортації, примусового переміщення та насильницької передачі в родини, намагання Росії перекласти відповідальність за власні протиправні дії на Україну.

Відтак, індивідуальну оцінку найкращих інтересів "статусної" дитини з метою її повернення мають здійснювати компетентні органи влади України. Росії може бути надано лише висновок третьої сторони щодо належності проведення такої оцінки.

КРОК 4.

Розробка індивідуальних траєкторій повернення дітей

Складання індивідуального плану (траєкторії) повернення для сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є складним завданням, яке вимагає виділення більшої кількості ресурсів з боку держави, ніж у випадку дітей, які мають батьків чи інших родичів.

Конституція України передбачає, що утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу⁵⁴. У Сімейному кодексі України встановлено, що держава бере під свою охорону кожну дитину-сироту й дитину, позбавлену батьківського піклування⁵⁵. Така роль України також передбачена доктриною *parens patriae*, за якою держава має діяти як законний представник особи, що потребує захисту.

Водночас, на національному рівні досі не визначено орган, відповідальний за захист прав депортованих та примусово переміщених сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, зокрема в контексті розробки індивідуальних траєкторій повернення. Координаційна рада з питань захисту та безпеки дітей при Президентові України займається узгодженням виконання плану дій Bring Kids Back UA⁵⁶. "Завданнями" Офісу Уповноваженого ВРУ з прав людини є логістичний, безпековий та інші аспекти повернення, отримання дітьми психологічної, гуманітарної допомоги, співпраця з партнерами⁵⁷. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій координує

⁵⁴ <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>, стаття 52

⁵⁵ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>, стаття 5

⁵⁶ <https://www.president.gov.ua/news/prezident-oznajomivsya-z-planom-povernennya-nezakonno-deport-83261>

⁵⁷ https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/ombudsman-ukrayini-dmitro-lubinec-dodomu-vdalosya-povernuti-11-ukrayinskih-ditej

взаємодію місцевих та центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, Національного інформаційного бюро, неурядових організацій з питань повернення та соціального захисту депортованих або примусово переміщених дітей⁵⁸. Міністерство соціальної політики⁵⁹, Національна соціальна сервісна служба⁶⁰, Координаційний центр з розвитку сімейного виховання та догляду дітей займаються організацією влаштування дітей на сімейні форми виховання⁶¹.

У випадку “статусних” дітей, постраждалих від депортації та примусового переміщення, влаштування на сімейні форми виховання після повернення має ключове значення. На державному рівні необхідним є формування реєстру сімей, які готові не лише взяти на виховання, але й взяти участь в поверненні “статусної” дитини з території під контролем РФ. При розробці індивідуальної траєкторії повернення важливо також уникати подальшого проживання дитини поблизу зони бойових дій і в регіонах під постійними російськими обстрілами.

В індивідуальній траєкторії слід окремо передбачити план подолання освітніх втрат (різниці між компетенцією, яку має опанувати учень, і між тим, що насправді знає та вміє), надання необхідної психологічної, фінансової та правової допомоги.

З метою забезпечити розробку й імплементацію індивідуальної траєкторії (плану) повернення українських дітей Кабінет Міністрів України затвердив 14 травня 2024 року “Порядку виявлення та повернення дітей, депортованих внаслідок збройної агресії рф”⁶². Порядок стосується широкого кола постраждалих дітей, зокрема і тих, що лише перебувають під ризиком депортації або примусового переміщення та передбачає координацію зусиль державних органів та неурядових організацій з боку Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. Документ закріплює індивідуальний підхід та комплексне бачення заходів, які необхідно вжити **до, під час та після** повернення.

У той же час, суттєвим недоліками Порядку є:

- об’єктивізація постраждалої дитини та відсутність механізму врахування її думки,
- розвиток відносин з неурядовими організаціями на субординаційних, а не на партнерських засадах,

⁵⁸ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2016-%D0%BF#n10>, пункт 3, частина 9-1

⁵⁹ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-%D0%BF#Text>

⁶⁰ <https://nssu.gov.ua/polozhennya-pro-nacsocsluzhbu>

⁶¹ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/538-2023-%D0%BF#Text>

⁶² https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/664/4b9/174/6644b91742808316910144.pdf?fbclid=IwZxh0bgNhZW0CMATAAR0-dWAXkbsulop8esq8rpqMevW6McvrheG8ZTqFgAj8eNZDoVrrQ-NK2Dw_aem_AXo4gUUyafOo7_oeSEYbRnpG-8_kYRGjSz4jJWheBAVSJ00-OUF5HHYVHlT8sGohXhLgixvG1u-mSJWPFHGePQ8B

- декларативний характер окремих положень, для реалізації яких немає ні необхідних нормативних актів, ні фінансових чи людських ресурсів.

Крім того, форма індивідуального плану має бути затверджена згодом, що є невиправданою витратою часу та ставить питання щодо його потенційного створення в цілому.

Відтак, ухваленим актом врегульовано та закріплено лише чинну практику повернення дитини з-під контролю РФ. Реабілітація та реінтеграція дітей залишаються сферою відповідальності неурядових організацій.

КРОК 5.

Реабілітація та реінтеграція повернених українських дітей

Відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї (76/147) “Права дитини” (2021) держави мають вживати заходи, спрямовані на реабілітацію та реінтеграцію дітей у середовищі, яке сприятиме здоров’ю, самоповазі та гідності дитини, відповідно до норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини⁶³. Програми реабілітації та реінтеграції повернених дітей мають бути розроблені та затверджені на національному рівні в тісній співпраці з неурядовими організаціями та міжнародними партнерами з урахуванням як загальних тенденцій, так і унікальних потреб сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Згадані програми повинні бути комплексними й виправданими за тривалістю, поширюватися на кожен з регіонів фактичного проживання повернутої дитини. Дитині має надаватися не лише психологічна та медична допомога, однак і послуги соціального супроводу, подолання освітніх втрат та правового захисту. Програми слід доповнити механізмом моніторингу та оцінки їхньої імплементації.

Більше про алгоритм повернення депортованих дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на основі міжнародних стандартів — у Звіті РЦПЛ за посиланням:

<https://krymbezpravil.org.ua/materialy/alhorytm-povernennia-deportovanykh-ditey-syrit-ta-ditey-pozbavlenykh-batkivskoho-pikluvannia/>

⁶³ <https://digitallibrary.un.org/record/3954144>

РОЗДІЛ 4

Підходи до оцінки найкращих інтересів українських дітей у контексті повернення з-під контролю рф

Згідно із Зауваженням загального порядку №6 (2005) Комітету ООН з прав дитини, з метою повернення неповнолітніх до країни походження [України], необхідно оцінити його відповідність найкращим інтересам дитини⁶⁴. Це неможливо зробити на території, підконтрольній рф або Білорусі, у зв'язку з **відсутністю умов для належного висловлення думки дитини**. Усвідомлене волевиявлення уможлиблює лише "дружня і безпечна атмосфера". Така атмосфера є неможливою в умовах перебування дитини без супроводу на території, підконтрольній державі-агресору. У таких умовах також не має доступу до вичерпної та правдивої інформації про ситуацію в Україні, оскільки це вимагало би від держав-агресорів визнати своє протиправне діяння. Крім того, російські агенти зумисно спотворюють реальність. Зафіксовані непоодинокі випадки, коли дітям говорили про капітуляцію України, припинення її існування⁶⁵, а також залякували кримінальним переслідуванням і насильством над членами родини або над самим неповнолітнім у разі повернення⁶⁶. Окремі діти зазнавали тиску з боку російських спецслужб, що було однією з причин їхньої відмови від репатріації⁶⁷.

Варто врахувати, що українські діти опинилися під контролем РФ у зв'язку з міжнародними протиправними діяннями: агресією та анексією окупованих територій, депортацією або примусовим переміщенням. Це означає, що від-

⁶⁴ <https://digitallibrary.un.org/record/566055>

⁶⁵ Див. наприклад,

<https://www.youtube.com/watch?v=58vAb9aS8Vo>

<https://www.pravda.com.ua/articles/2023/05/3/7400386/>

<https://tsn.ua/ukrayina/bili-tih-hto-za-ukrayinu-vikradeniy-hlochik-rozpoviv-yak-okupanti-znuschayutsya-nad-ditmi-2292202.html>

⁶⁶ Див. наприклад,

<https://www.radiosvoboda.org/a/eksklyuzivne-intervyu-povernutoho-z-rosiji-bohdana-yermokhina/32720969.html>

<https://life.pravda.com.ua/society/2023/06/1/254619/>

<https://meduza.io/feature/2023/05/04/oni-uchat-nenavidet-roditeley-i-ukrainu-a-potom-lyubit-rossiyu>

<https://www.helsinki.org.ua/articles/chomu-batky-deportovanykh-ditey-boiatsia-zvynuvachen-u-spivpratsi-z-vorohom-eksperty-prezentuvaly-doslidzhennia/>

⁶⁷ <https://grivna.ua/publikatsii/ya-zagublena-dusha-istoriya-vikradenogo-hersonskogo-pidlitka-yakogo-povernuli-z-rf-ale-e-pitannya>

повідальна за ці дії держава є неналежним суб'єктом для незалежної оцінки найкращих інтересів неповнолітніх. Думка російських агентів — високопосадовців, психологів, соціальних служб, “прийомних батьків” — щодо найкращих інтересів не є тотожною таким інтересам і має бути відкинута, оскільки призводить до порушення інших прав дитини.

Серед таких прав, на думку Комітету ООН з прав дитини, визначальними для оцінки найкращих інтересів є право на життя, а також право зберігати свою ідентичність, зокрема громадянство, ім'я та родинні стосунки⁶⁸.

Рф послідовно нав'язує власне громадянство українським дітям під її ефективним контролем. Як було згадано раніше, Указ президента рф №330⁶⁹ (згодом замінений Указом №11⁷⁰) фактично дозволяє ухвалювати рішення щодо примусової зміни громадянства стороннім особам та організаціям, які можуть бути призначені російською владою чи окупаційними адміністраціями. Громадянство рф автоматично отримують діти, народжені на окупованих територіях після 24 лютого 2022 року⁷¹.

Уповноважена з прав дитини Марія Львова-Бєлова заявляє⁷², що діти зберігають українське громадянство і можуть скористатися перевагами обох правових статусів. Однак це суперечить статті 10 Федерального закону “Про громадянство російської федерації”, яка передбачає, що громадянин з подвійним чи множинним громадянством розглядається лише як громадянин рф незалежно від місця його проживання за винятком випадків, які передбачені федеральним законом або міжнародним договором рф⁷³. Згаданого договору між Україною та росією не існує.

Що стосується права на ім'я, то випадки його повної зміни є поодинокими й трапляються, переважно, щодо дітей віком до 3 років⁷⁴. Окремі старші діти набувають прізвища російського “опікуна”⁷⁵. Імена українською мовою завжди транслітеруються російською, що є порушенням права на використання своєї культури та мови.

У контексті збереження родинних зв'язків слід підкреслити, що, на думку Комітету ООН з прав дитини, збереження сімейного оточення охоплює також і підтримку зв'язків дитини з бабусями та дідусями, дядьками й тітками, а також з друзями, школою і громадою. Дітям, які не можуть возз'єднатися зі своїми сім'ями, важливо сприяти встановленню піклування саме в громаді, оскільки воно базується на місцевій культурі та забезпечує поступальний розвиток у навчанні та соціалізації⁷⁶. З цієї точки зору, саме повернення в Україну відповідає найкращим інтересам її неповнолітніх громадян.

⁶⁸ https://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/gc/crc_c_gc_14_eng.pdf

⁶⁹ <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47886>

⁷⁰ <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202401040003>

⁷¹ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/14924159>

⁷² <https://web.archive.org/web/20230410183035/https://deti.gov.ru/detigray/upload/documents/April2023/QYQJD1VHtlNu74bQuDAF.pdf>

⁷³ <http://www.kremlin.ru/acts/bank/49216>

⁷⁴ <https://istories.media/stories/2023/11/23/mironov-i-deti/>

⁷⁵ <https://dzen.ru/a/Zcg7xdQGrygQnv-A>

⁷⁶ https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc_002_1011.pdf

<https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPrICAqhKb7yhsqkirKQZLK2M58RF%2F5F0vEAXPu5AtSWliDPBvwUDNU%2BXzNo%2BP87FA3t6o0hLTWqi3zDRy4oCA3DO7%2FTHxE70da0GupUJShCbh9%2FH1atulz>

Передача українських дітей на виховання росіянам та збереження такої опіки йде всупереч найкращим інтересам неповнолітніх. Передусім, росіяни є громадянами держави-агресора. Перебування в родині таких осіб подекуди за кілька тисяч кілометрів від держави походження дитини⁷⁷, руйнує сталість та безперервність догляду. Останній має бути організований таким чином, щоб запобігти використанню дітей стороною збройного конфлікту. Натомість зафіксовані випадки залучення дітей до пропагандистської діяльності⁷⁸, до мілітаризованих об'єднань, зокрема Юнармії⁷⁹, до носіння символіки ворога⁸⁰, написання листів російським солдатам⁸¹. Українські діти стають жертвами політичної та релігійної індоктринації⁸², що пов'язано, зокрема, з родом діяльності їхніх російських "прийомних батьків". Важливо, що опіка не має бути надана особам, які безпосередньо або опосередковано беруть участь в збройному конфлікті. Однак українські діти були передані особам, які воюють⁸³ або мають родичів, які воюють в Україні⁸⁴. Опіка над низкою дітей, зокрема над маленькими, була встановлена без урахування їхньої думки. Водночас у зв'язку з примусовими умовами, створеними рф, навіть висловлена думка не виправдовує насильницьку передачу в російські родини, хоча може вплинути на міру відповідальності винних осіб.

Перебування українських дітей у закладах інституційного догляду в рф так само не відповідає найкращим інтересам. З-поміж іншого, це пов'язано з включенням українських дітей до Федерального банку даних сиріт, що дозволяє їхнє усиновлення та встановлення опіки громадянами росії⁸⁵. Також важливо підкреслити, що подеколи російські агенти свавільно змінювали місце перебування депортованих й примусово переміщених неповнолітніх по кілька разів⁸⁶, що не сприяло подоланню травми, пов'язаною з агресією. Російська система формальної і неформальної освіти була насаджена україн-

⁷⁷ <https://dzen.ru/a/ZAf445DTsBHsVpTj>

⁷⁸ <https://www.rbc.ua/ukr/news/spasibo-dyadya-yura-rosiyani-viveli-kontsert-1677354903.html>
<https://360tv.ru/news/mosobl/malchik-iz-dnr-prinjal-uchastie-v-shestvii-bessmertnyj-polk-vo-vnukove/>
<https://www.ntv.ru/novosti/2756174/> <https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fks-yanao.ru%2F%2Fnarrative%2Fobschestvo%2Fsemja-kolesnik-roditelskaja-mudrost&psig=AOvVaw0jAX7NqKAm6yDeYsP-6-f&ust=1711468353175000&source=images&cd=vfe&opi=89978449&ved=0CBQQjhxqFwoTCOjO4tPij4UDFQAAAAAdAAAAABAD>

⁷⁹ Див., наприклад <https://kherson-news.ru/society/2023/04/06/116444.html>

<https://tsn.ua/ru/ukrayina/poteryannaya-dusha-i-posledstviya-propagandy-istoriya-vyravshegosya-iz-rf-ukrainskogo-podrostka-no-boyaschegosya-vozvrashchatsya-v-ukrainu-2539048.html>

⁸⁰ Див. наприклад, <https://rutube.ru/video/4568dae3785f8b25a1767ad557789a9b/>

⁸¹ Див. наприклад, <https://dzen.ru/a/ZJKXbjjBykUwoNBu>

⁸² Див. наприклад,

<https://meduza.io/feature/2023/04/20/ombudsmen-mariya-lvova-belova-govorit-cto-usynovila-rebenka-iz-mariupolya-ego-zovut-filipp-i-u-nego-est-zakonnye-opekuny-v-ukraine>

<https://www.stopcor.org/section-suspilstvo/news-16-richnij-hlopets-z-pid-mariupolya-vtik-vid-rosijskoi-simi-i-povernuvsya-v-ukrainu-detali-20-12-2022.html>

<https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fks-yanao.ru%2F%2Fnarrative%2Fobschestvo%2Fsemja-kolesnik-roditelskaja-mudrost&psig=AOvVaw0jAX7NqKAm6yDeYsP-6-f&ust=1711468353175000&source=images&cd=vfe&opi=89978449&ved=0CBQQjhxqFwoTCOjO4tPij4UDFQAAAAAdAAAAABAD>

<https://tass.ru/v-strane/17106919>

⁸³ Див. наприклад,

<https://istories.media/news/2024/01/26/semya-pskovskogo-desantnika-usynovila-rebenka-vivezennogo-iz-donetskoj-oblasti-v-ukraine-voennogo-obvinyayut-v-ubiistvakh-mirnikh-zhitelei/>

⁸⁴ Див. наприклад, <https://ngs.ru/text/family/2022/10/25/71761355/>

<https://omsk.bezformata.com/listnews/hotcenko-vo-vremya-poezdki-v-bolshereche/120661522/>

⁸⁵ <http://www.bryanskobl.ru/docs/ombudsman/child-report-2023.pdf>, p. 101

⁸⁶ Див. наприклад, <https://www.miloserdie.ru/article/vy-nuzhny-gotovtes-vezut-detej-iz-donbassa/>

<https://www.youtube.com/watch?v=P3eLEw3Nz7o>

ським дітям всупереч нормам міжнародного права. Вона спрямована на політичну індоктринацію, русифікацію та мілітаризацію неповнолітніх громадян України, що не відповідає принципу найкращих інтересів⁸⁷.

Рівень інтеграції дитини в рф та тривалість відсутності в державі походження не може тлумачитися на користь відмови в поверненні неповнолітнього в Україну. Саме репатріація дозволяє забезпечити спадкоємність у вихованні дитини відповідно до її етнічного, релігійного, культурного та мовного походження⁸⁸. Слід підкреслити, що рф послідовно відмовлялася повертати дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування⁸⁹⁹⁰, та чинила штучні перешкоди для репатріації, що й обумовило невинуватену затримку повернення, яка сягає порогу окремого воєнного злочину⁹¹.

У той же час, у процесі повернення дитини, крім колективної, має бути проведено індивідуальну оцінку найкращих інтересів. В обмеженій кількості випадків репатріація, яка супроводжується сепарацією з "прийомними батьками", може їм не відповідати. Зокрема, українські діти віком 1-3 роки, протиправно передані в російські родини в 2014 році, які не мали сформованої української ідентичності і всі ці роки після насильницької передачі виховувалися виключно як російські громадяни, нині у випадку повернення можуть зазнати непропорційної психологічної травми з тривалими наслідками для ментального й фізичного розвитку.

У той же час, продовження перебування таких дітей під опікою російських громадян можливе виключно за умови встановлення органами влади України наступного:

- дитина не була насильницьки вилучена з кровної родини та/або викрадена;
- кровні родичі дитини не зазнали переслідувань з боку російських агентів;
- передача дитини в російську родину відбулася у зв'язку з відмовою від дитини, неналежним виконанням батьками/іншими законними представниками їхніх обов'язків по догляду за дитиною⁹²;
- дитина висловлює свою згоду залишатися в російській родині в умовах, які відповідають вимогам щодо вільного вираження поглядів;
- повноваження законних представників дитини переглянуті відповідно до національного права України.

Наявність цих умов не впливає на процес притягнення до відповідальності осіб, які організували та заохочували депортацію і насильницьку передачу українських дітей у російські родини.

⁸⁷ https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC%2FC%2FRUS%2FCO%2F6-7&Lang=en

⁸⁸ <https://digitallibrary.un.org/record/566055>

⁸⁹ Див. наприклад, <https://shorturl.at/grR13>

⁹⁰ Див. наприклад, <https://www.radiosvoboda.org/a/deportatsiya-ukrayinskykh-ditey-lvova-byelova-rozмова-faktchek/32676520.html>

⁹¹ Див. більше [https://www.lemkinstitute.com/ukraineproject/icc-communication \(2nd Addendum\)](https://www.lemkinstitute.com/ukraineproject/icc-communication%20(2nd%20Addendum))

⁹² Mutatis mutandis <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/topic/6-1-2-0005?s=DE%20ITS%206.1.2>

Відповідність повернення найкращим інтересам дитини залежить також від рівня безпеки й соціально-економічної ситуації в державі походження⁹³. У даному контексті для кожного неповнолітнього слід розробити індивідуальну траєкторію (план) репатріації з визначенням місця проживання в тих регіонах України, які є умовно безпечними. Повернення в прифронтові населені пункти не відповідає найкращим інтересам дитини.

Передумовою повернення сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є їхнє попереднє влаштування на сімейні форми виховання. При цьому тимчасово з метою забезпечення права на висловлення поглядів, дитина може бути розміщена в закладі інституційного догляду для підбору прийомної родини, яка її задовольняє⁹⁴. Призначення законного представника без урахування думки дитини, якщо вона здатна її висловити, не відповідає найкращим інтересам. В українській практиці існують позитивні кейси передачі неповнолітнього на виховання особам з його громади. Такі сім'ї були вимушені покинути звичне місце проживання у зв'язку з агресією рф та/або окупацією. Водночас, після інтеграції в новій громаді, вони пройшли відповідне навчання, мають належні побутові умови, бажання і потенціал для виховання прийомної дитини. Подібна практика є показовою з точки зору забезпечення найкращих інтересів, оскільки спільне походження, досвід, мова сприяють не травматичній реабілітації та реінтеграції повернутого з-під контролю рф неповнолітнього.

Вимога щодо адекватних умов догляду за дитиною поширюється не лише на форму виховання та місце проживання, однак і на належний супровід з боку соціальних і медичних працівників, психологів і кейс-менеджерів. Національні програми реабілітації та реінтеграції є необхідними для забезпечення найкращих інтересів повернутих дітей, хоча й можуть спочатку існувати як пілотні проєкти або ж делегування повноважень неурядовим організаціям. З часом важливо затвердити відповідні стратегії на державному рівні.

Більше про підходи до оцінки найкращих інтересів українських дітей у контексті повернення з-під контролю рф — у Звіті РЦПЛ за посиланням:

<https://krymbezpravil.org.ua/materialy/otsinka-naykrashchykh-interesiv-deportovanykh-ditey-syrit-ta-ditey-pozbavlenykh-batkivskoho-pikluvannia-z-metoiu-ikhnoho-povernennia/>

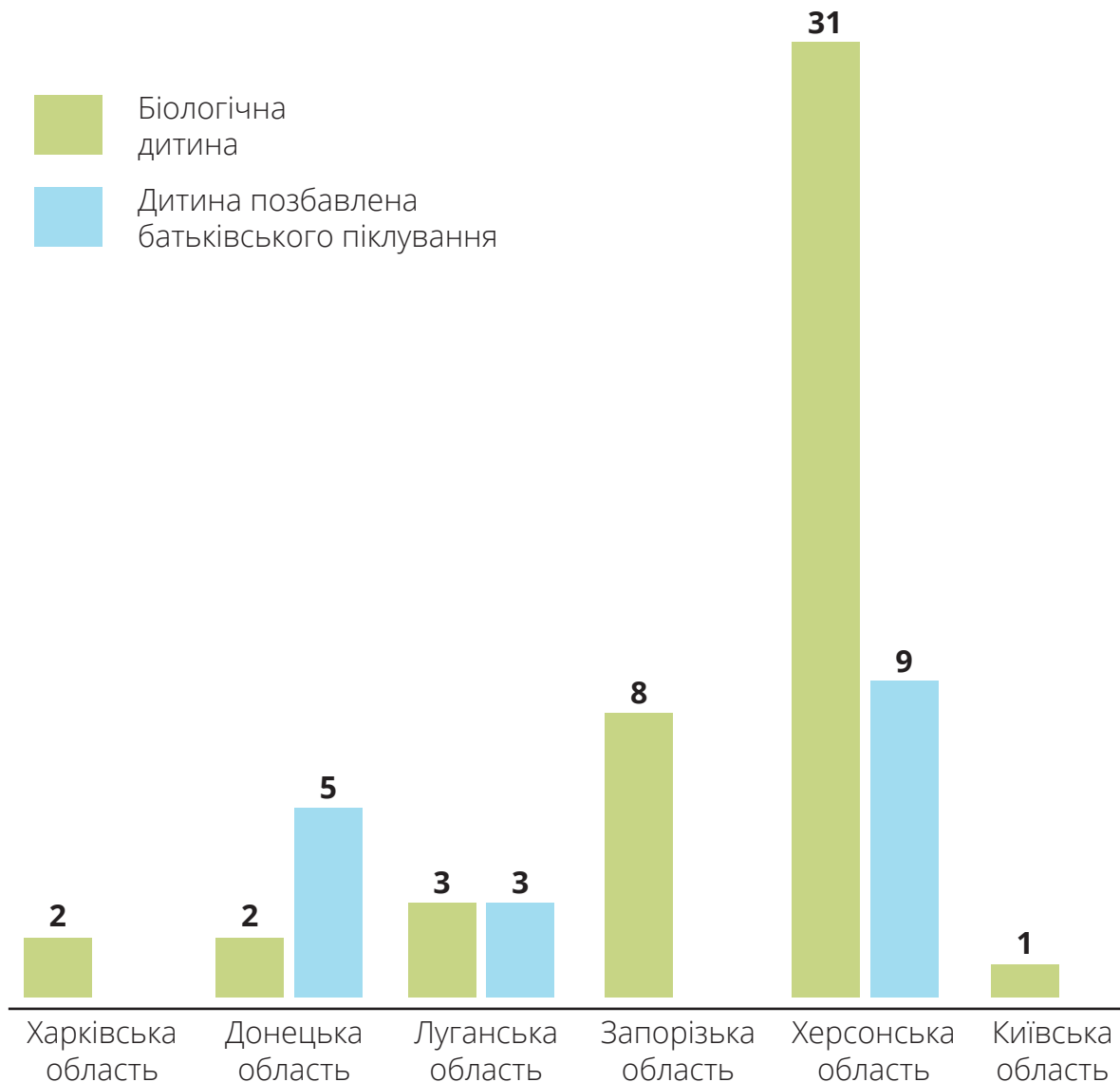
⁹³ <https://digitallibrary.un.org/record/566055>

⁹⁴ *ibid*

РОЗДІЛ 5

Соціальний портрет дітей, які мали досвід повернення з рф та тимчасово окупованих територій

Серед дітей, повернутих за активної участі УМПД та чиї оцінки потреб були взяті для аналізу, переважають діти з біологічних родин — 47. Найбільша кількість — з міст або селищ Херсонської області — 31 дитина, із міст або селищ Запорізької області — 8 дітей, із міст або селищ Луганської області — 3 дитини, із міст або селищ Харківської та Донецької областей — по 2 дитини, та з міста або селища Київської області — 1 дитина. Основним піклувальником дітей виступають матері, а однією дитиною опікується бабуся, оскільки батьки є діючими військовослужбовцями.

17 дітей, чиї оцінки потреб були взяті для аналізу, мають статус дітей позбавлених батьківського піклування. Найбільша кількість — з міст або селищ Херсонської області — 9 дітей, із міст або селищ Донецької області — 5 дітей, із міст або селищ Луганської області — 3 дитини. Серед дітей основним піклувальником виступає бабуся — 3 дитини, опікун — 4 дитини, у однієї з яких опікуном виступає близька родичка — сестра, батьки-вихователі - 3 дитини, прийомна мати — 2 дитини, 3 дітей не мали постійного або встановленого опікуна/піклувальника, ще 2 дитини мали тимчасового опікуна задля можливості виїзду з окупованої території.

Діти, чиї оцінки потреб були взяті для аналізу, належать до різних типів родин.

Біологічні діти є членами родин наступного складу:

повні родини — 11

повні багатодітні — 1

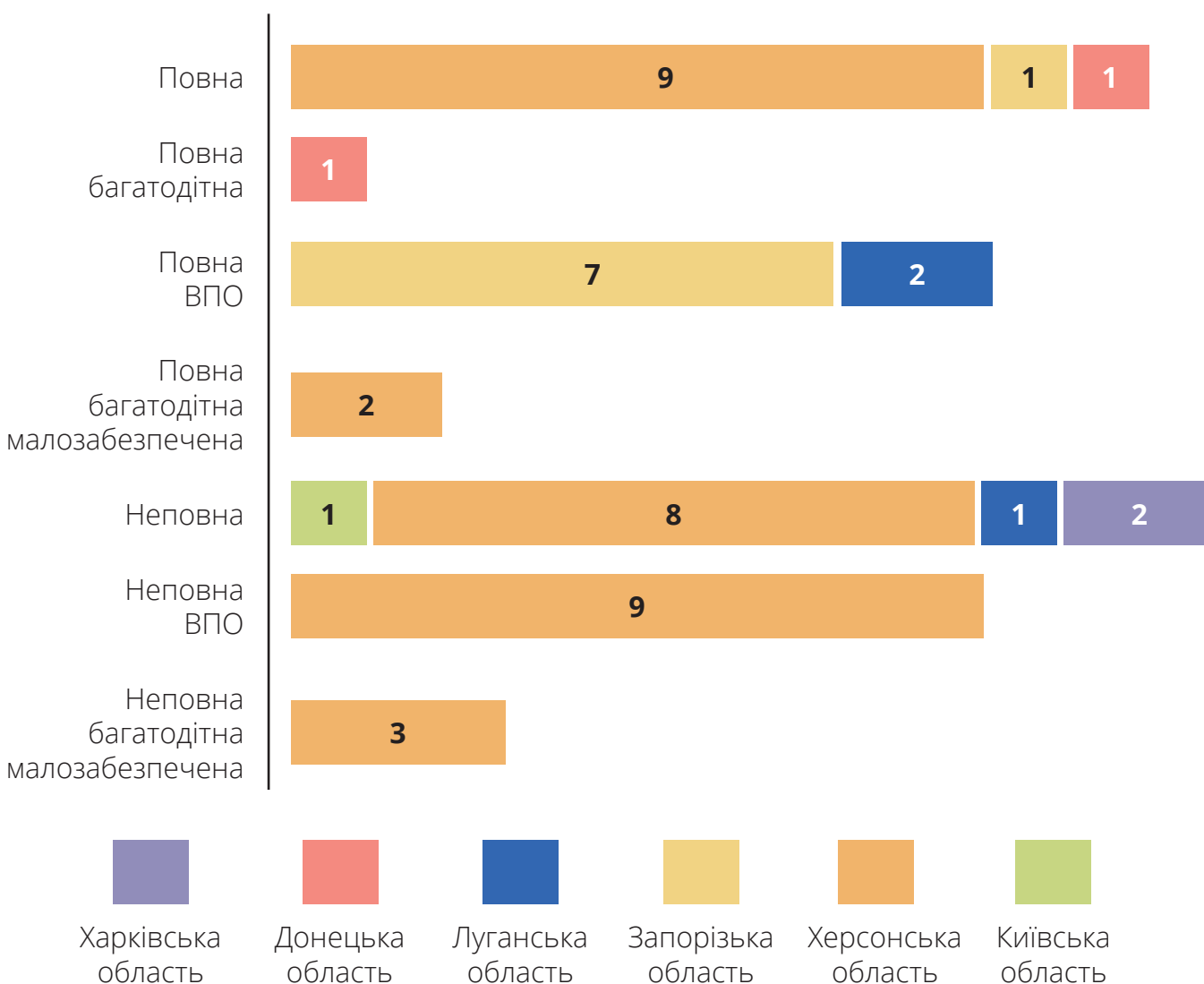
повні внутрішньо-переміщені — 9

повні багатодітні малозабезпечені — 2

неповні — 12

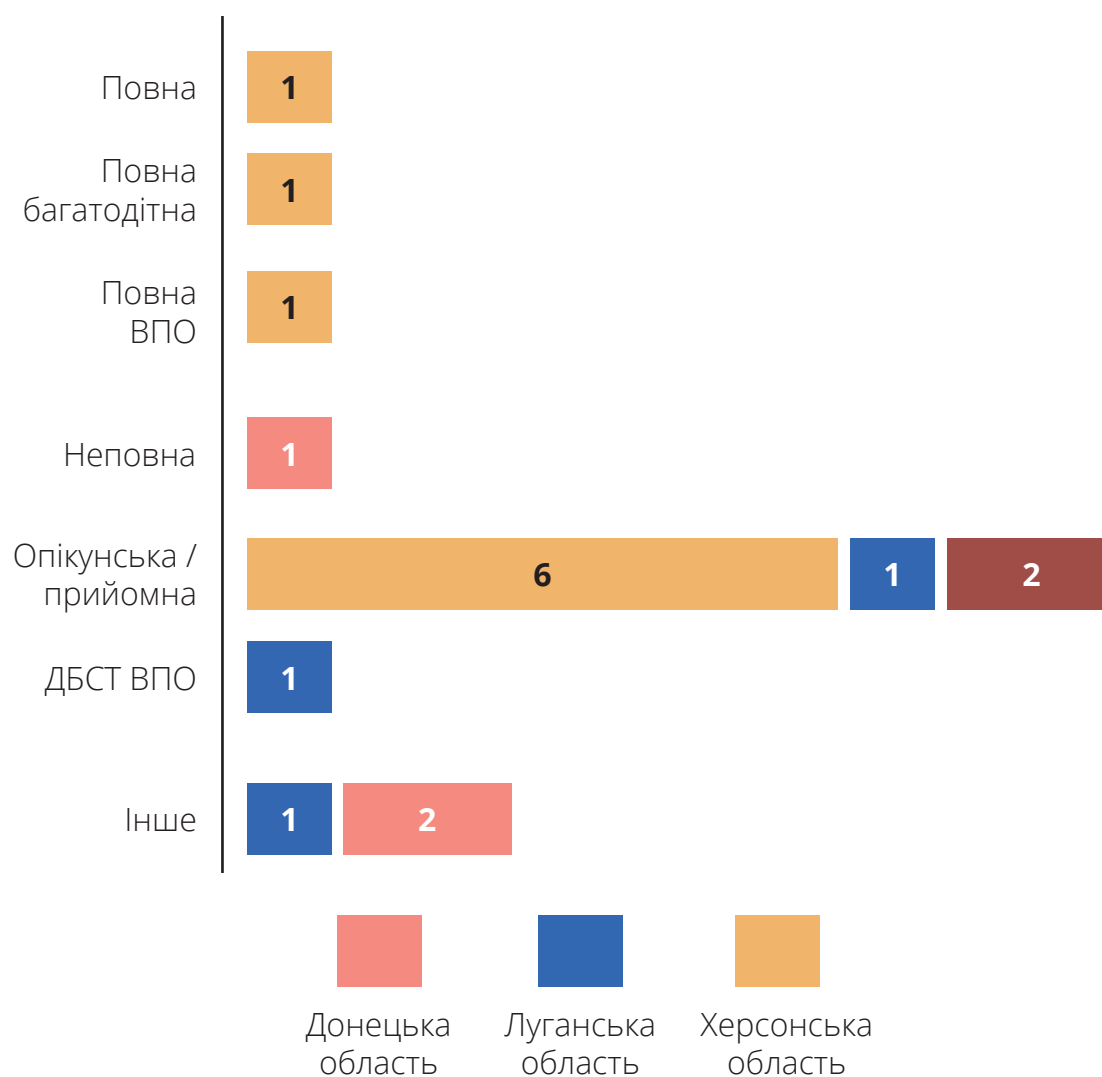
неповні внутрішньо-переміщені — 9

неповні багатодітні малозабезпечені внутрішньо-переміщені — 3

Діти позбавлені батьківського піклування є членами родин наступного складу:

- повні — 1
- повні багатодітні — 1
- повні багатодітні внутрішньо-переміщені — 1
- неповні — 1
- опікунські/прийомні — 9
- дитячі будинки сімейного типу внутрішньо-переміщені (ДБСТ) — 1
- інше — 3

До типу "інше" класифіковано дітей — 1 дитина-сирота, яка на момент повернення не мала законного представника, 1 дитина-сирота, опіка над якою ще була в процесі встановлення близькою родичкою — бабусею, на момент повернення, 1 дитина позбавлена батьківського піклування, яка перебувала на повному державному утриманні в навчальному закладі, була примусово переміщена в інституційний заклад на окупованій території.

Загальний же розподіл, відповідно до типу родини, в якій проживали, або продовжують проживати як біологічні діти, так і діти позбавлені батьківського піклування, враховуючи місце проживання до моменту депортації, або виїзду з окупованих територій, розподіляється наступним чином:

Сім'ї без додаткових функціональних ознак

діти з повних родин — **12**

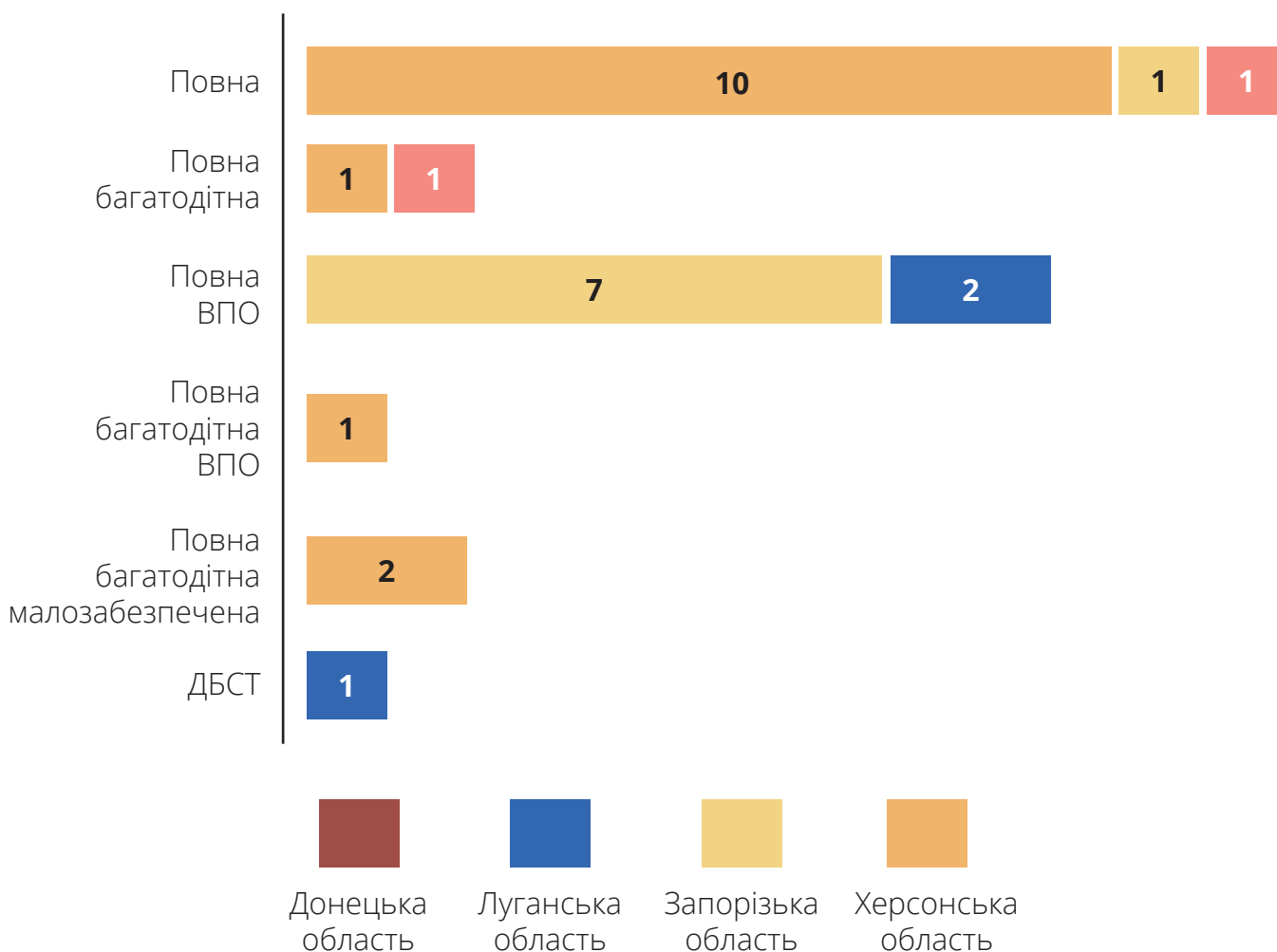
діти з повних родин, які є багатодітними — **2**

діти з повних родин, які є також внутрішньо-переміщеними особами — **9**

діти з повних родин, які є внутрішньо-переміщеними особами та багатодітними — **1**

діти з повних родин з одночасно ознаками багатодітності та малозабезпеченості — **2**

діти з дитячого будинку сімейного типу (ДБСТ) — **1**

Сім'ї з додатковими функціональними ознаками

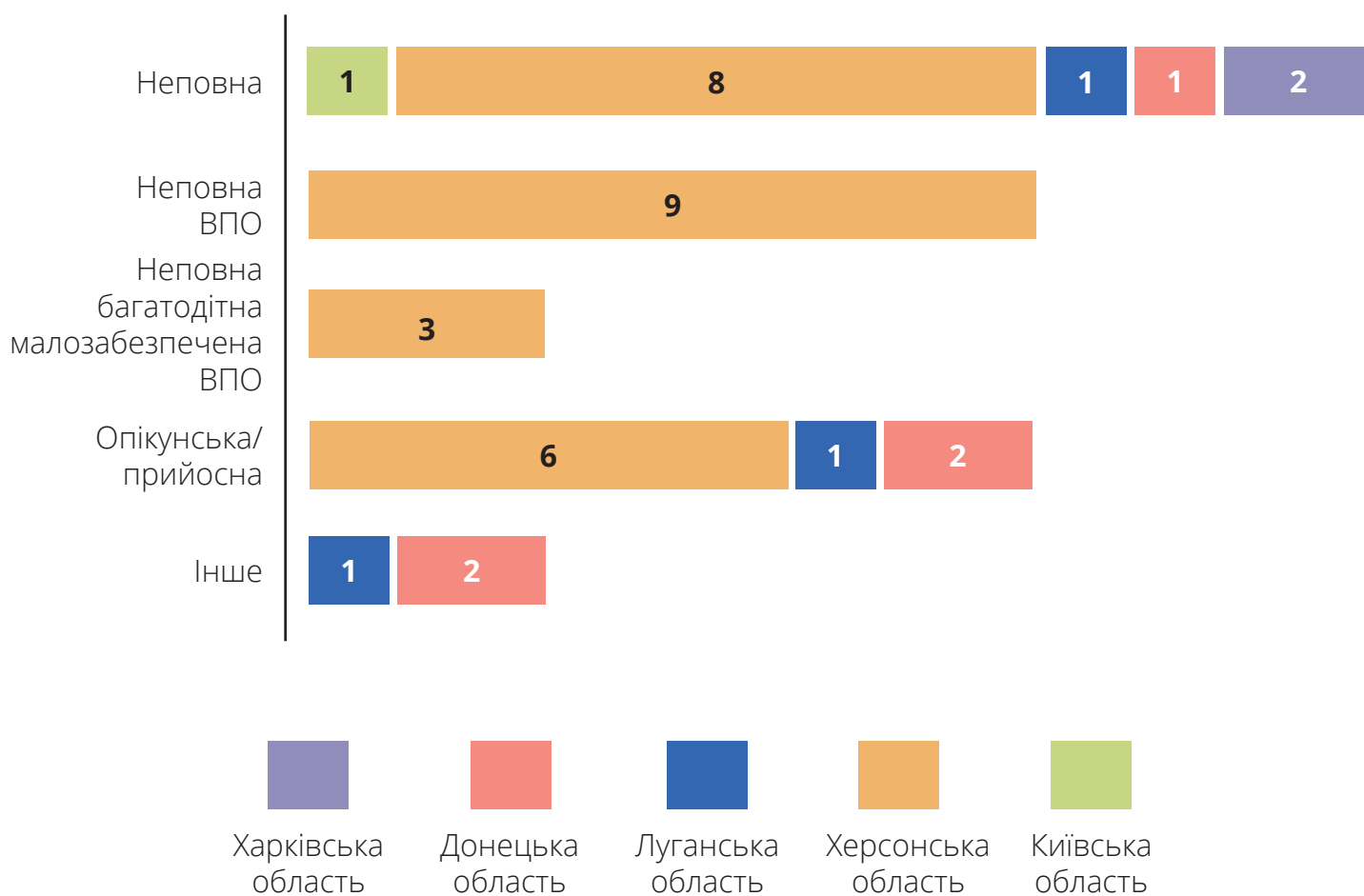
діти з неповних родин — 13

діти з неповних родин, які є також внутрішньо-переміщеними особами — 9

діти з неповних багатодітних малозабезпечених сімей, які є одночасно внутрішньо-переміщеними особами — 3

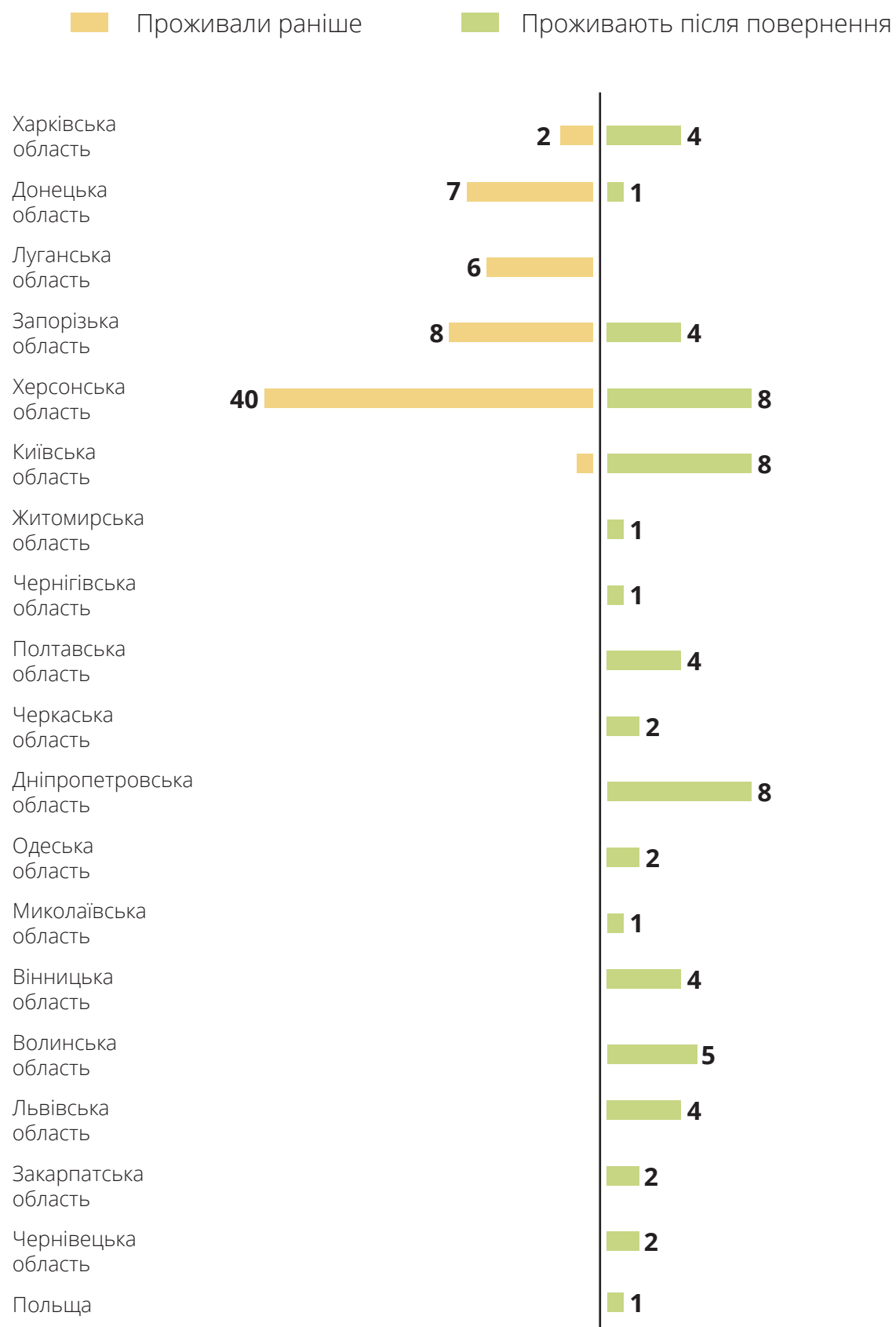
діти з опікунських/прийомних сімей — 9

діти з інших категорій сімей — 3

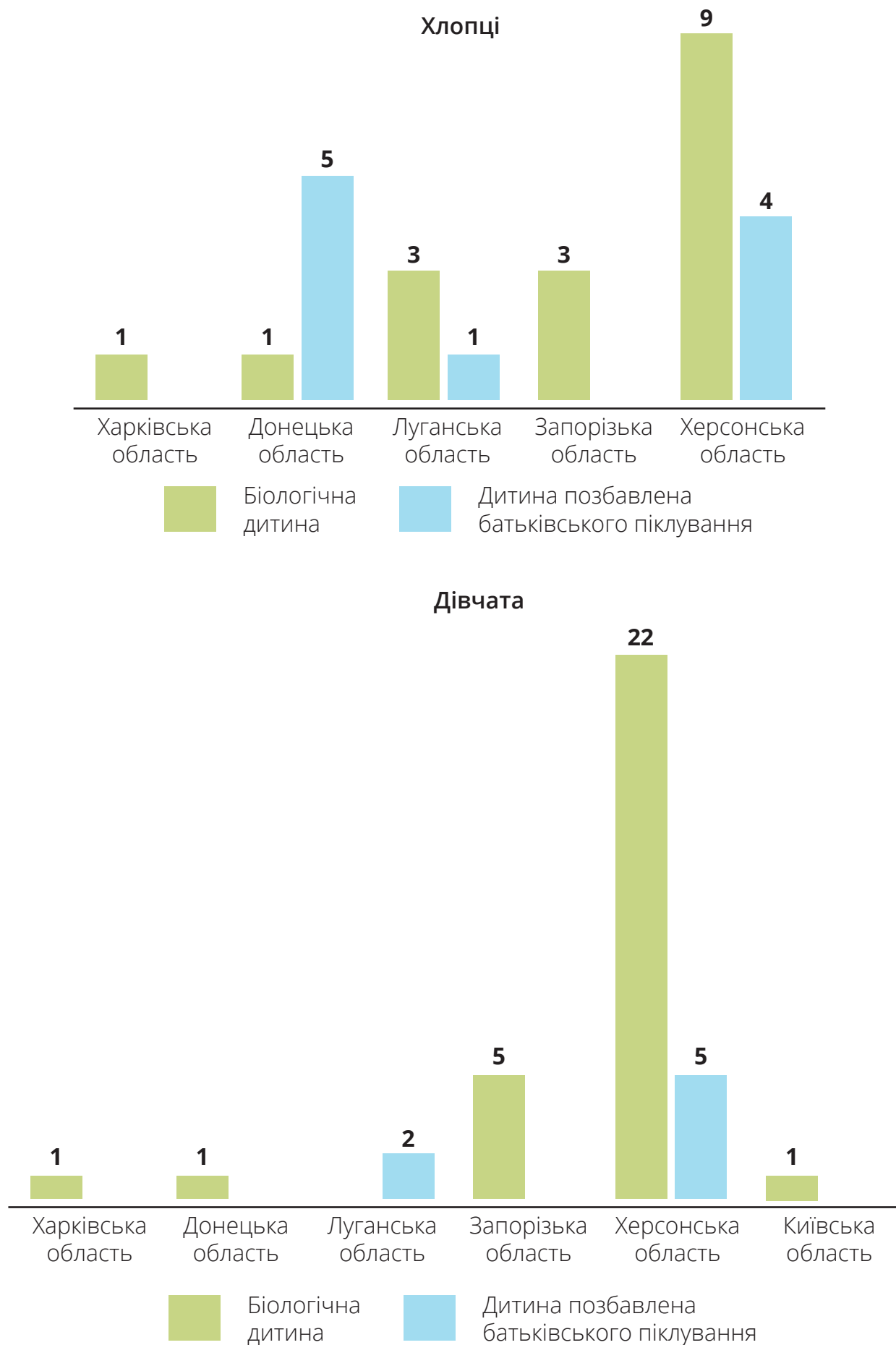

Загалом зміна географії місця проживання дітей до окупації або депортації та після повернення зазнала суттєвих змін. Здебільшого причина зміни місця та регіону проживання, пов'язана із територіями України, які продовжують залишатися окупованими рф, або регіон проживання знаходиться у безпосередній близькості до зони ведення бойових дій, де рівень небезпеки суттєво зростає.

Регіон проживання до окупації/депортації та після повернення

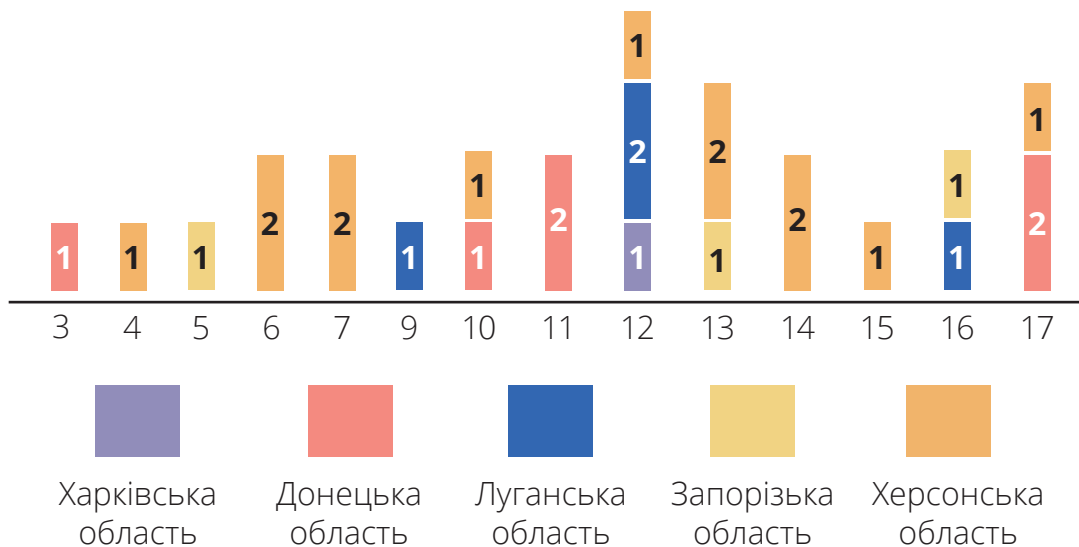

Серед оцінок потреб дітей за статтю переважають дівчата — 37 анкет, проти 27 анкет у хлопців:

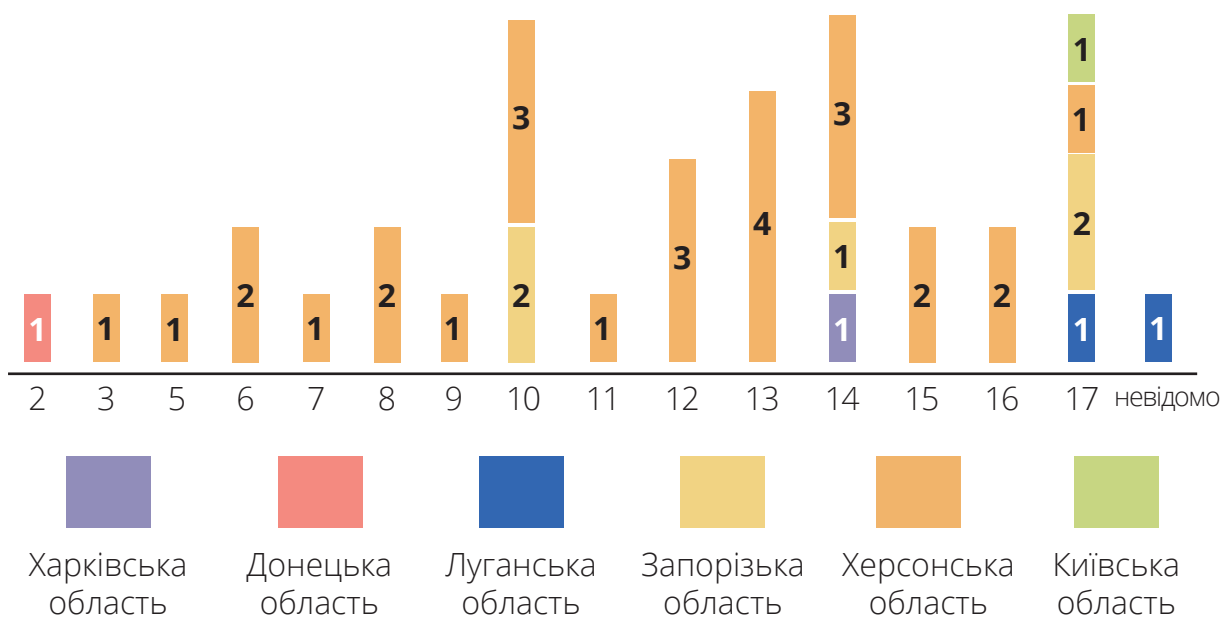

Розподіл дітей за віком (прим. — вертикаль — кількість років, горизонталь — кількість дітей) на момент повернення до України після окупації або депортації:

Хлопці

Дівчата

39 дітей з **64**, чії анкети взяті до розгляду в рамках дослідження, не є єдиними дітьми в родині та мають братів або сестер:

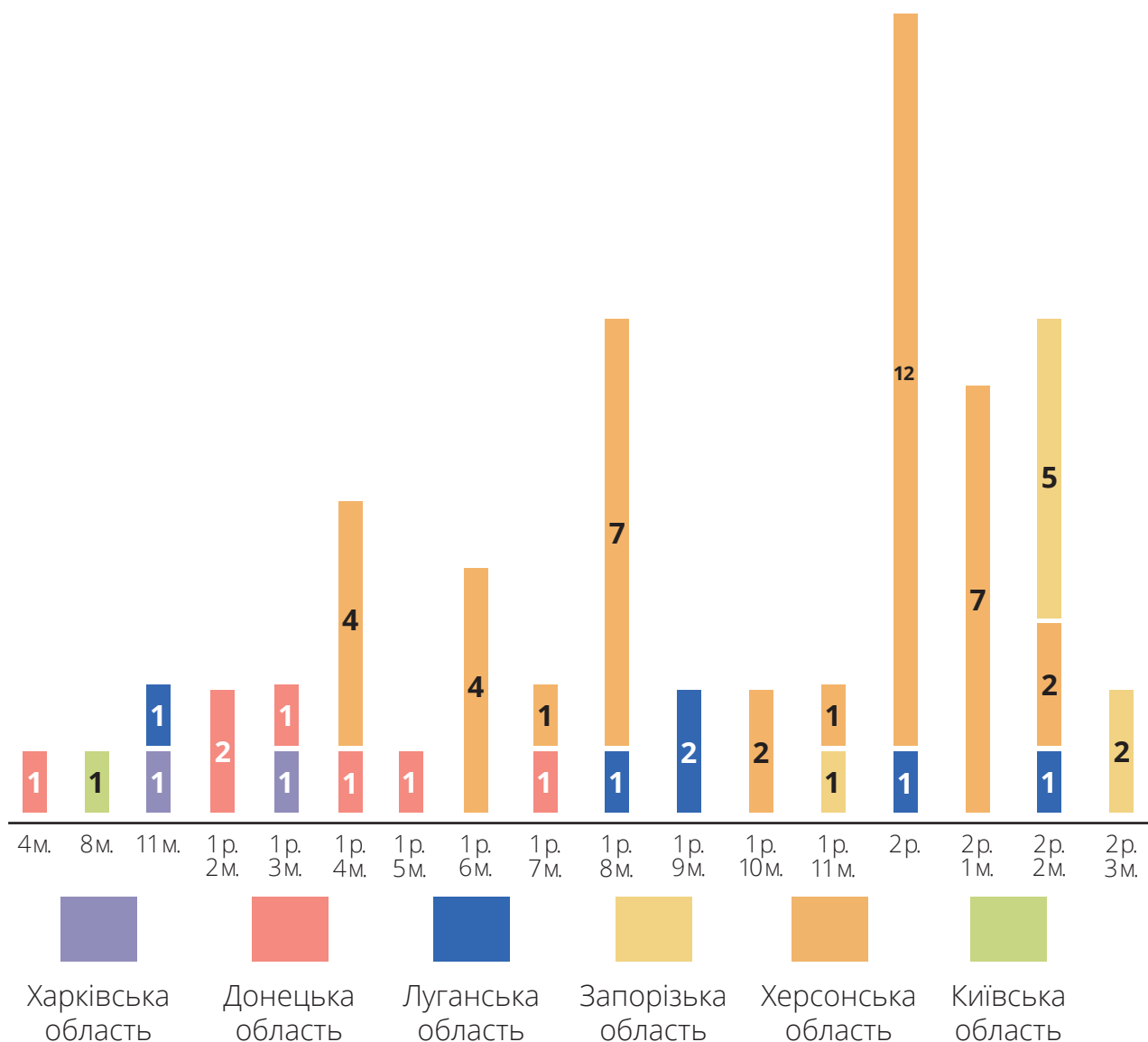
10 мають як старших, так і молодших або братів, або сестер

17 дітей мають лише старших братів або сестер

14 мають лише молодших братів або сестер

Перебування в окупації або депортації та особливості повернення

Найменший термін перебування в окупації чи депортації серед дітей, чий оцінки потреб використовувала команда для аналізу в рамках дослідження — 4 місяці, найдовший термін — 2 роки і 3 місяці. Серед дітей, які перебували в депортації чи окупації найдовше, 2 роки і більше — діти, які проживали в Херсонській області — 21 особа та в Запорізькій області — 7 осіб.

Шлях 1-ї дитини проходив через виїзд з окупованої до 2022 року території України, через рф, без тривалого перебування в рф

3-х дітей — через виїзд з території рф, після тривалої примусової депортації/виїзду дитини/родини після 2022

60-ти дітей — через виїзд з окупованої території (в т.ч. через рф) після тривалого перебування на окупованій після 2022 року території, з них 3-є дітей також перебували на окупованій території України у 2014-2022 (АР Крим, «ДНР»/ «ЛНР») та 3-є дітей перебували у тривалій примусовій депортації/виїзду дитини/родини після 2022

5 дітей з числа 60 так чи інакше мали досвід перебування в інституційних закладах: 2 дітей потрапили до інтернату на окупованій території Донецької області з 2014 року, у зв'язку зі смертю матерів, після чого близькою родичкою — бабусяю, було вивезено їх на підконтрольну територію, де в подальшому вирішувалось питання опіки над дітьми. 1 дитина була влаштована на тривалий час у заклад — соціальний центр для дітей в складних життєвих обставинах, на окупованій до 2022 року території Донецької області, після чого згодом повернулася на підконтрольну Україні територію. 2 дітей, які мали ознаки складних життєвих обставин, перебували на момент повномасштабного вторгнення в інтернатному закладі Херсонської області. Після переховування дітей працівником закладу від окупаційних військ, з часом була встановлена тимчасова опіка над дітьми, що дозволило вивезти дітей на підконтрольну Україні територію.

6 дітей, яких торкнулася примусова депортація, були мешканцями різних регіонів: 1 — Київська область (вивезення дитини сталося під час перетину кордону на заході України), 1 — Донецька область, 1 — Луганська область, 1 — Херсонська область, 2 — Харківська область. 4 дітей є дітьми з біологічних родин віком від 12 до 17 років на момент проведення дослідження, 2 дітей є дитиною-сиротою та дитиною, що позбавлена батьківського піклування віком 17 років на момент проведення дослідження.

З 64 дітей, чиї анкети були взяті для аналізу в рамках дослідження, 10 мають в родині осіб, які мають зв'язок з Силами Оборони з ближнього кола, ще 4 мають в родині, або потенційно можуть мати, спираючись на опосередковану інформацію наведену в оцінках потреб, осіб, які мають відношення до Сил Оборони України з більш віддаленого кола.

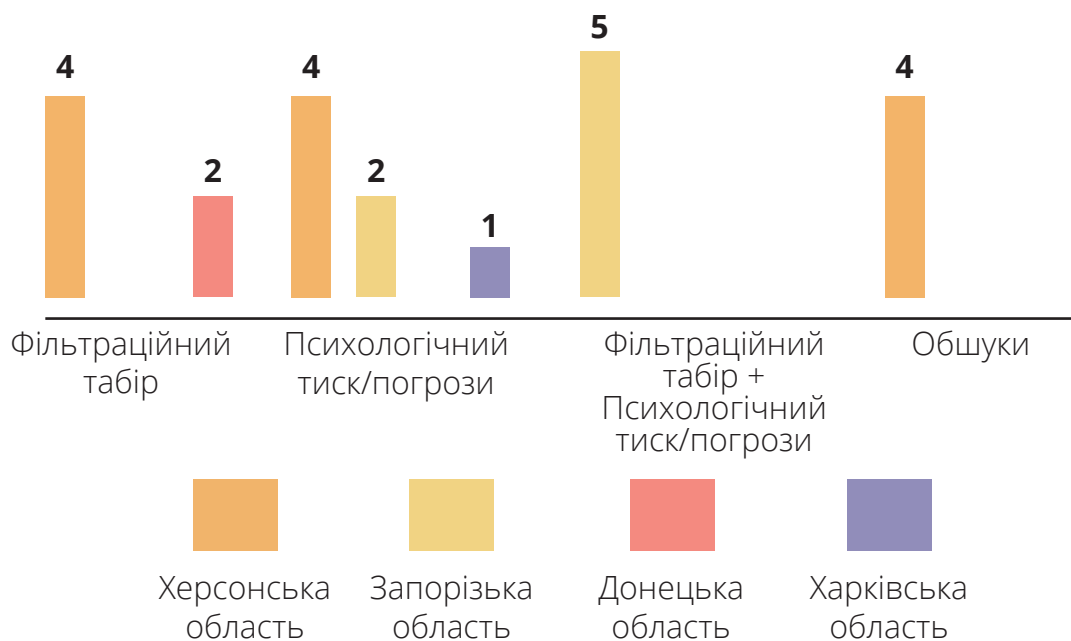
11 дітей та члени їхніх родин при спробах виїхати з окупованих територій були змушені проходити фільтраційні табори, з них 5 дітей та членів їх родин, які були мешканцями Запорізької області, також піддавалися психологічному тиску або погрозам з боку представників країни-агресора:

2 дітей, які змушені були проходити фільтрацію були мешканцями Донецької області - обидва є хлопцями 11 та 17 років на момент повернення й в окупації перебували 4 місяці та 1 рік 5 місяців відповідно.

5 дітей із Запорізької області, які змушені були проходити заходи фільтрації — 2 дівчинки 10 та 14 років на момент повернення та 3 хлопці 5, 13, 16 років на момент повернення й які перебували на окупованій території понад 2 роки. 4 дітей, які змушені були проходити фільтрацію, були мешканцями Херсонської області — 2 дівчат 3 та 16 років на момент повернення та 2 хлопців 7 та 12 років на момент повернення й які перебували в окупації понад 2 роки.

З матеріалів дослідження оцінок потреб виявлено, що ще 7 дітей, окрім тих, що проходили фільтрацію, піддавалися психологічному тиску або погрозам: 2 дітей раніше проживали на окупованій частині Запорізької області, 1 дити-

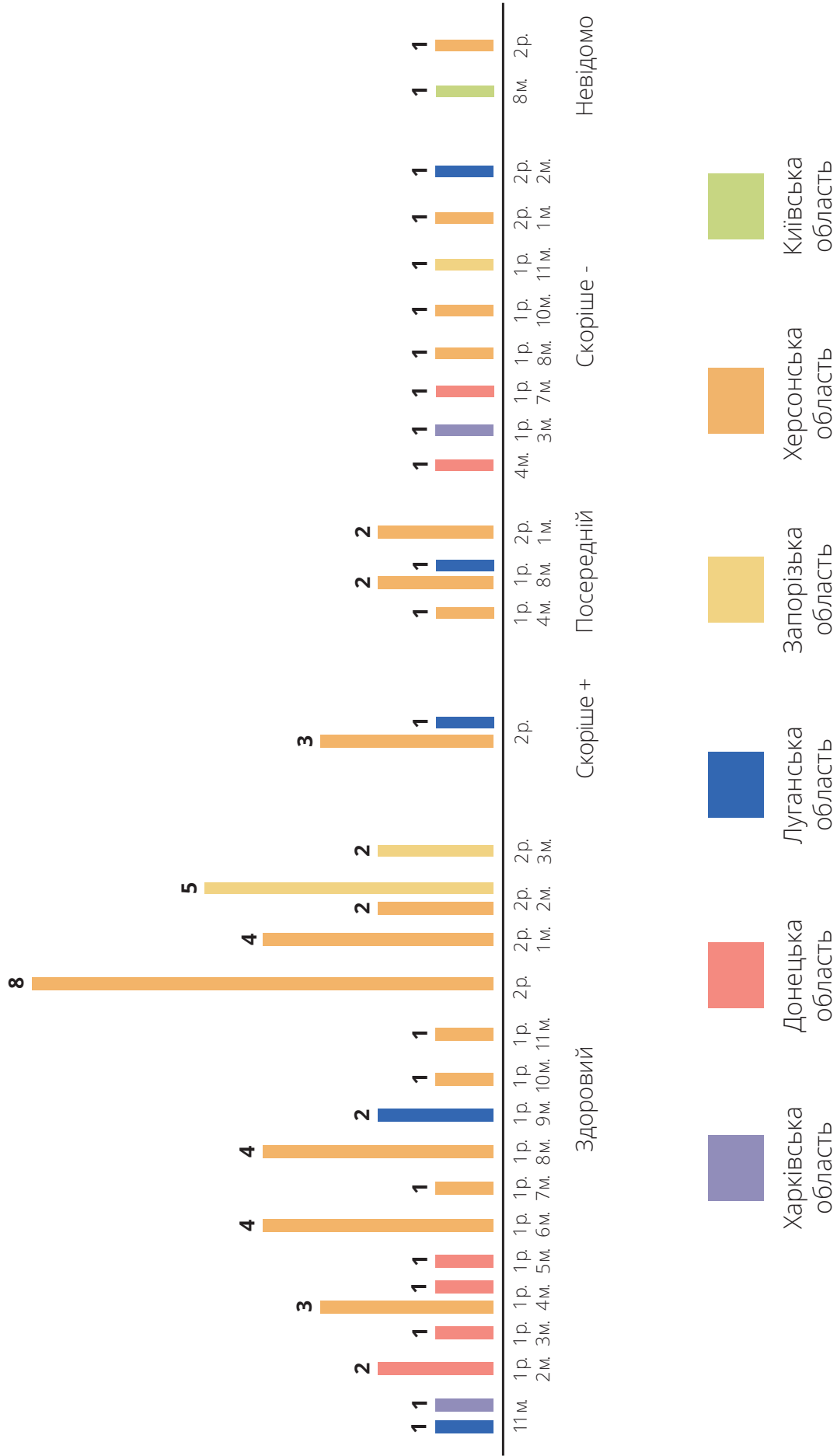
на в Харківській області, ще 4 в Херсонській області. Тиск та погрози зазвичай були пов'язані із отриманням громадянства РФ та оформленням документів — 2 дитини із Запорізької області та їх близькі були змушені отримати такі документи. Ще одна дитина — хлопець 17 років, на момент повернення із Херсонської області, стикнувся з погрозами бути мобілізованим до російської армії, а також був примусово записаним до військово-патріотичного руху Юнармія, відвідування якого вдалося уникнути.

Вплив окупації або депортації на фізичний стан та фізичне здоров'я

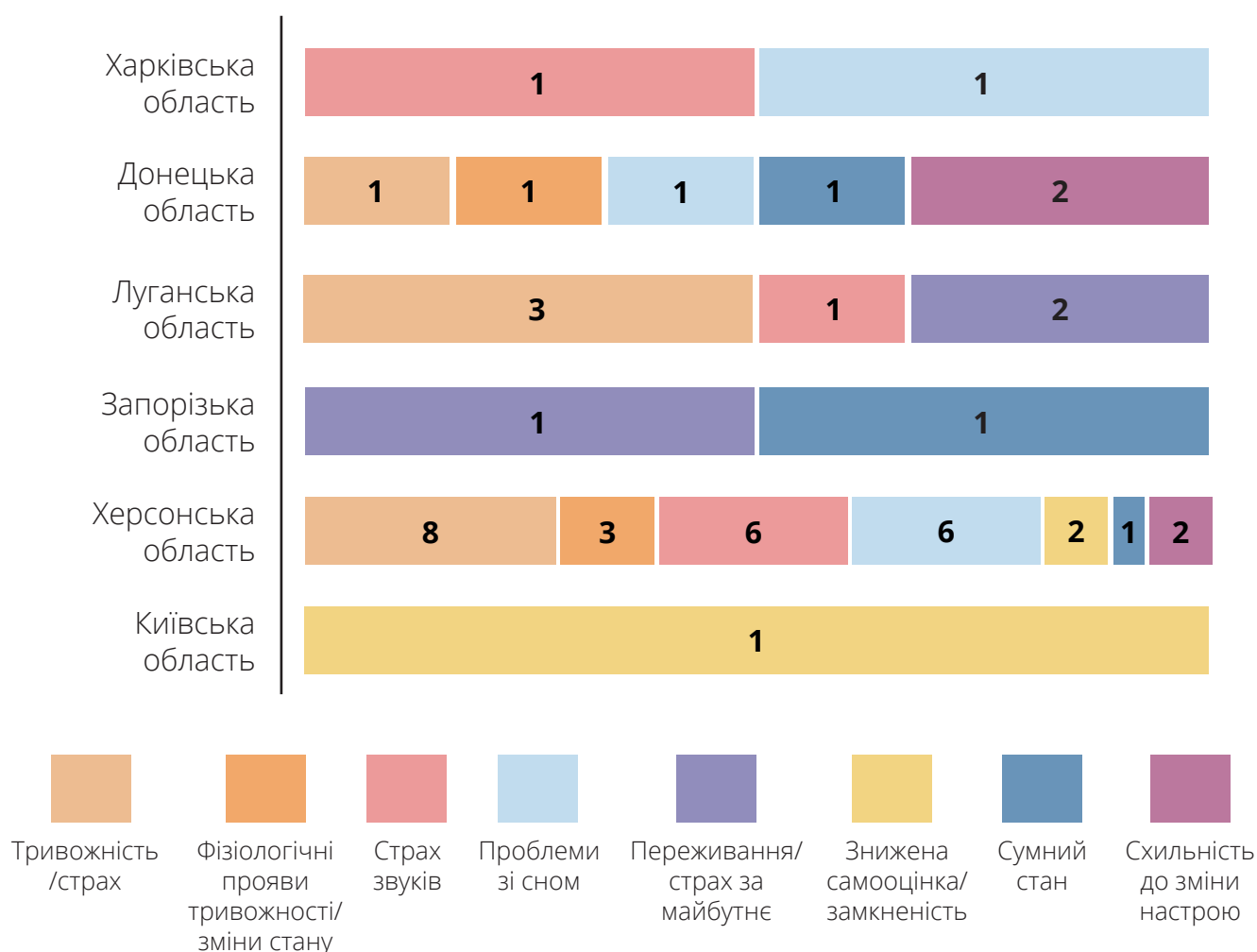
13 з 64 дітей, оцінки яких були взяті для дослідження, мають ознаки погіршення фізичного здоров'я або поганий стан здоров'я загалом. Всі діти перебували в окупації понад 1 рік, окрім однієї дитини, які перебувала в окупації до півроку від початку повномасштабного вторгнення та яка отримала поранення й наразі має обмеження щодо фізичного навантаження. Ще дві дитини мають хронічне захворювання, для однієї з яких перебування в окупації унеможливило отримання належного лікування, а саме прийому необхідної терапії, що може зумовити непередбачувані наслідки для здоров'я в подальшому. Для 7 з 13 дітей, які мають погіршений стан здоров'я, фактором такого погіршення стали пережиті події в окупації та депортації, у деяких можуть проявлятися такі симптоми, як головний біль, тремор рук, різке схуднення, а також страх гучних звуків.

Оцінка стану фізичного здоров'я дітей у кореляції до терміну перебування в окупації або депортації:

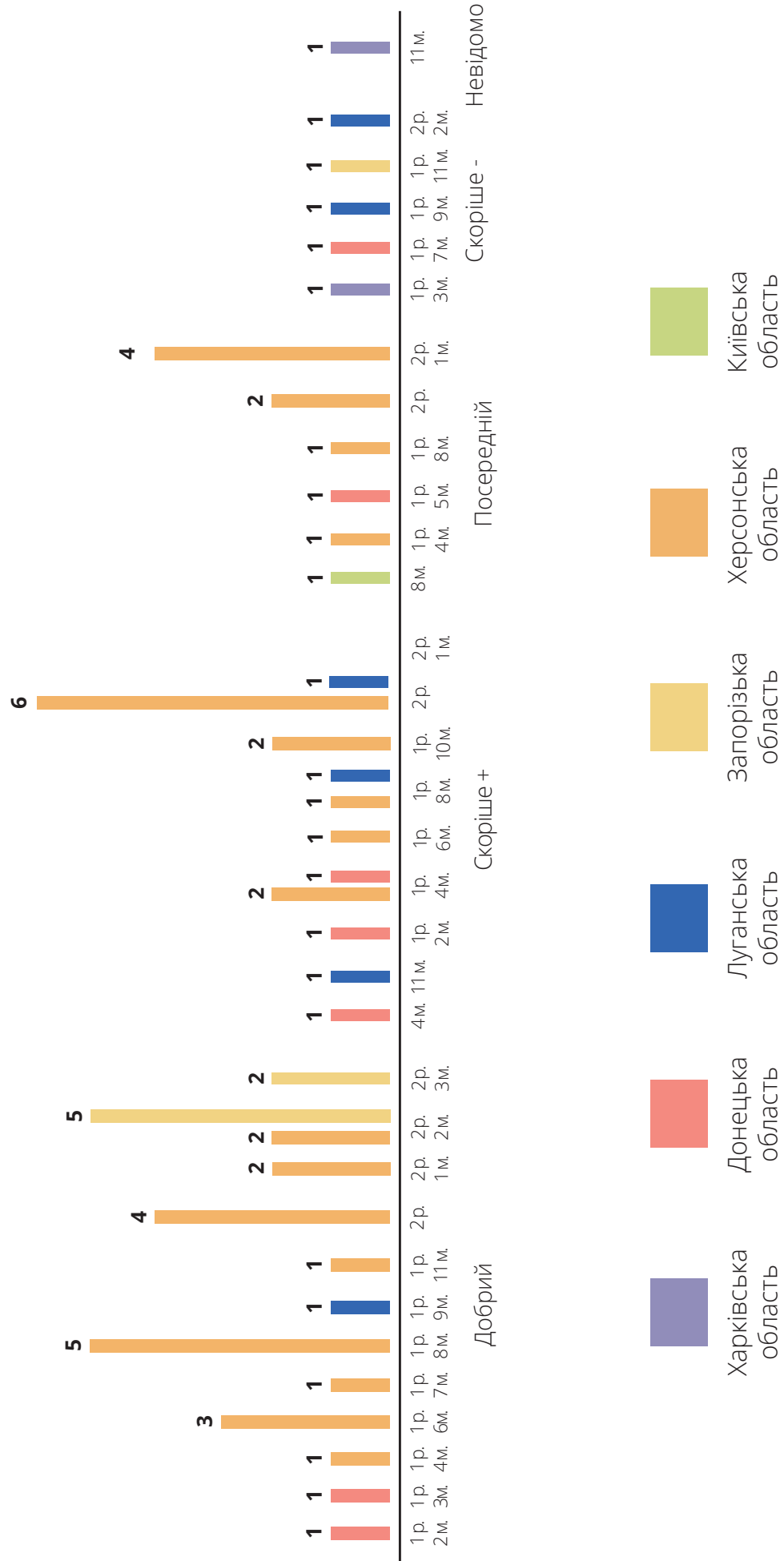
Вплив окупації або депортації на психологічний стан та ментальне здоров'я

Значна кількість дітей зазнали впливу війни, перебування в окупації або депортації, на їх психічне здоров'я. 30 дітей мають прояви, які в тій чи іншій мірі пов'язані зі змінами психологічного стану. 12 з 30 дітей мають ознаки тривожності.

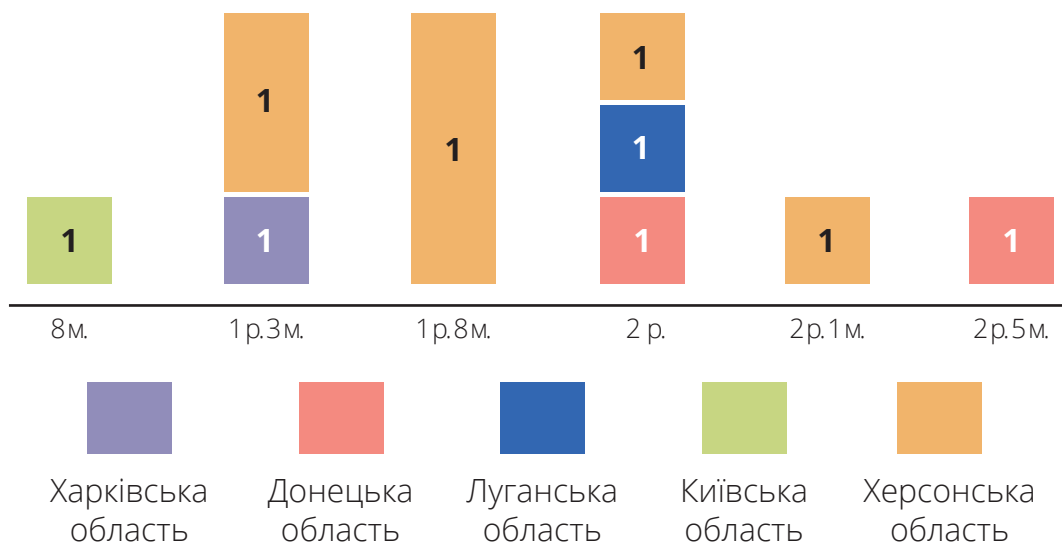

У 7 дітей зі спостережень зафіксована тривожність через можливу потенційну розлуку з матір'ю, навіть якщо це може відбуватись через побутові питання та не передбачається тривалого перебування окремо один від одного.

Оцінка стану ментального здоров'я дітей у кореляції до терміну перебування в окупації або депортації:

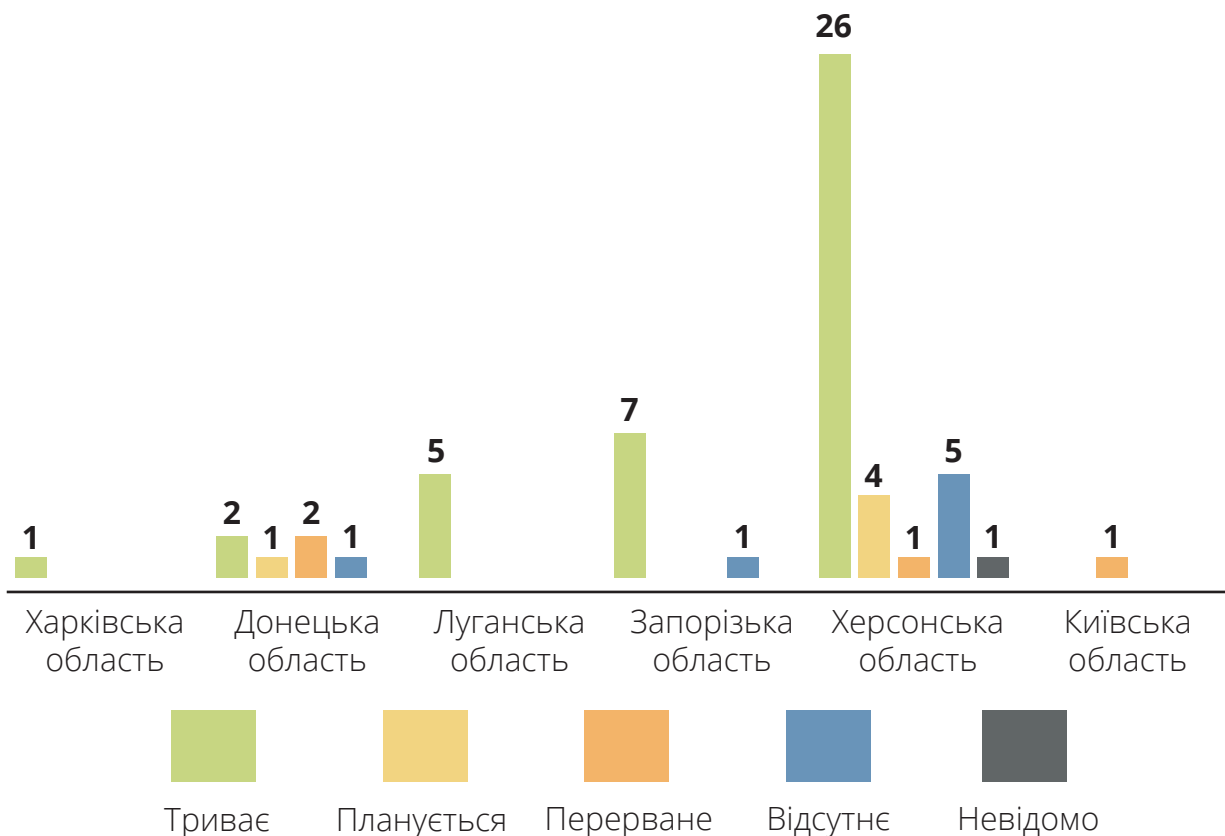

12 дітей — 11 дітей з біологічних родин, 1 — під опікою, пережили або продовжують переживати розлуку з матір'ю та батьками загалом. 6 з 12 дітей мають в родині осіб з ближнього кола, які мають стосунок до військової служби. 1 дитина була та продовжує перебувати в розлуці із матір'ю понад 2 роки та 5 місяців через специфіку роботи матері.

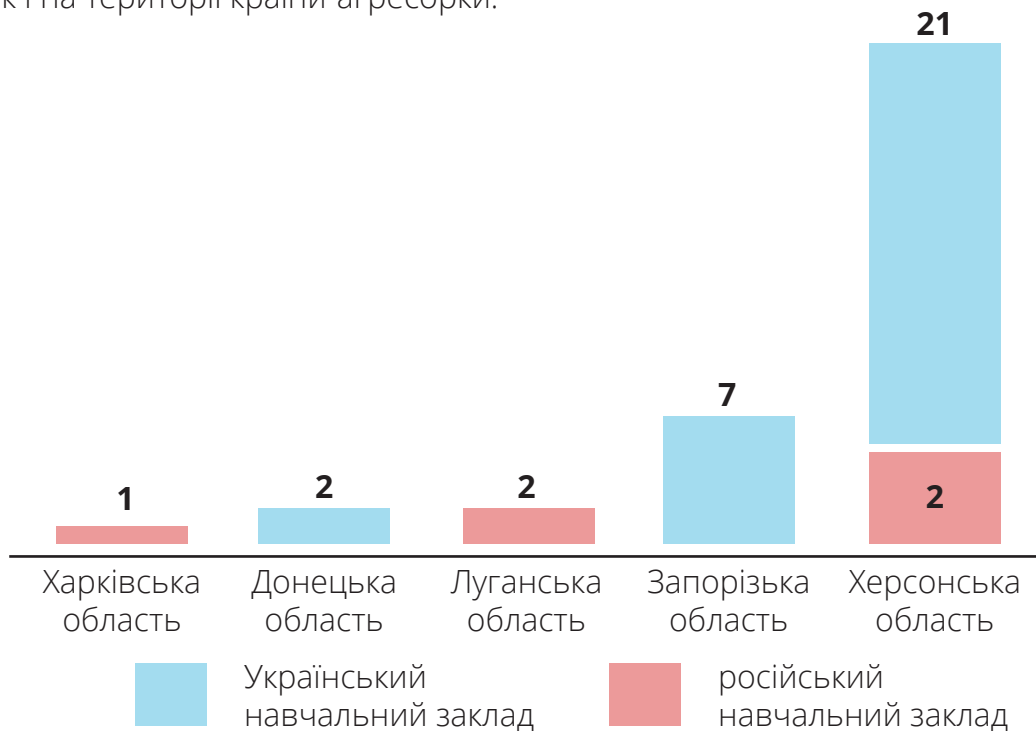

Вплив на перебування в окупації або депортації на рівень та доступ до освіти

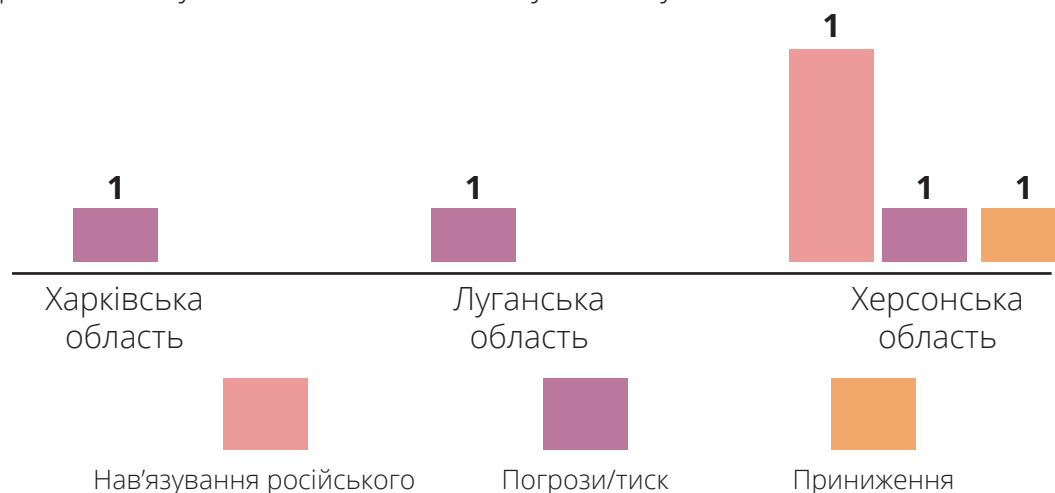
Серед 64 оцінок потреб, які були взяті командою дослідження задля аналізу загалом, наявні дані щодо ролі освіти в житті дітей в 58 оцінках. Освітній статус дітей на момент проведення оцінки потреб має наступну конфігурацію:

Серед дітей, які мали змогу навчатися під час перебування в окупації або депортації, переважна більшість — 30 дітей, змогла продовжувати навчання в українській школі в онлайн форматі. Інша, менша частина — 8 дітей, була змушена відвідувати російські навчальні заклади як на окупованих територіях, так і на території країни-агресорки.

Серед 8-ми дітей, які відвідували російські навчальні заклади під час перебування в окупації або депортації, 6 — були змушені до цього кроку шляхом погроз та залякування батьків або опікунів/піклувальників.

Більше про соціальний портрет дітей, які мали досвід повернення з рф та тимчасово окупованих територій — у Звіті УМПД за посиланням:

<https://childrights.org.ua/news/prezentacziya-doslidzhennya-nepovernennya-ditej-ukrayina-pered-najbilshym-vyklykom-z-chasiv-nezalezhnosti/>

РОЗДІЛ 6

Основні принципи та завдання роботи з дітьми, повернутими з-під контролю рф

6.1.

Основоположні принципи в концепції роботи з дітьми, повернутими з-під контролю рф

Основоположні принципи роботи з дітьми, які були повернуті з-під контролю рф, спрямовані на всебічне відновлення їхнього психологічного та емоційного стану, забезпечення їхніх прав та свобод, а також на створення сприятливих умов для інтеграції в суспільство. Ці принципи є невід'ємною складовою стратегії відновлення національної ідентичності, захисту від повторної травматизації та формування безпечного середовища для гармонійного розвитку дитини. Перелік таких засад включає:

Принцип комплексного підходу до роботи з дитиною – всебічний та інтегрований підхід до її підтримки та відновлення, який включає різні форми допомоги: психологічну, соціальну, освітню підтримку, медичну, юридичну допомогу, з метою створення умов для її повного відновлення, ресоціалізації та реабілітації.

Принцип безпеки – створення атмосфери психологічної та емоційної безпеки для дитини під час взаємодії з нею.

Принцип відповідальності та професіоналізму – усвідомлення фахівцями, що працюють з дитиною, своєї вербальної та невербальної поведінки, незалежно від поведінки чи реакцій дитини; послідовні, логічні професійні дії з передбаченням можливих їхніх наслідків.

Принцип конфіденційності – використання інформації, яку повідомляє дитина, лише в її інтересах; нерозголошення особистої інформації особам, які не дотичні до процесу психологічного супроводу та допомоги дитині.

Принцип інтересу до дитини – демонстрація дружнього до дитини ставлення, поваги та турботи.

Принцип мінімізації травми – запобігання та мінімізація переживань, пов'язаних з психотравмівними подіями, дитини, яка була повернута з-під контролю рф, з метою уникнення повторного психотравмування.

Принцип достатнього мінімуму – надання психологічної, психосоціальної та юридичної допомоги, враховуючи вікові та психологічні особливості дитини; використання форм та методів роботи з дитиною, беручи до уваги можливе перевантаження.

Принцип недискримінації – рівне ставлення до всіх дітей, незалежно від їх статі, походження, кольору шкіри, віросповідання, особистого досвіду чи культурних і історичних особливостей, а також будь-яких інших ознак, які можуть стати основою для порушення прав та/або найкращих інтересів дитини. Це означає, що фахівці повинні забезпечувати середовище, вільне від будь-яких проявів дискримінації, несправедливості чи неповаги, і поважати культурні цінності та походження кожної дитини.

Принцип надійності та прозорості – формування здорових відносин між дитиною та дорослим засобами пояснення фахівцем своїх дій, ясності у спілкуванні, чітких відповідей на запитання дитини та залучення її до процесу прийняття рішень, які сприяють кращому розумінню дитиною цілей прийняття рішень, кроків для їх досягнення, зміцненню довіри до дорослих, впевненості та готовності відкрито ділитися своїми переживаннями та проблемами.

Принцип співробітництва та участі – урахування потреб і думки дитини щодо формування програми психологічного супроводу та реабілітації, що сприяє поверненню довіри, відчуття контролю над власним життям та психосоціального функціонування.

Принцип чіткого розуміння меж професійної компетентності – здійснення роботи з дитиною в межах професійних знань та вмінь, дій відповідно до своїх професійних компетенцій та призначення; перенаправлення, в разі потреби, до інших фахівців.

- У свою чергу, завданнями роботи з дітьми, які були повернуті з-під контролю рф, є:
- визначення базових потреб дитини та забезпечення надання необхідних послуг для їх задоволення;
 - розроблення та впровадження індивідуального плану ведення кейс-менеджменту;

- взаємодія з іншими організаціями та фахівцями, які надають послуги, перенаправлення дитини за необхідності для отримання послуг;
- здійснення координації діяльності між установами, організаціями, що надають допомогу;
- інтеграція дитини та її сім'ї в громаду за місцем проживання;
- забезпечення реалізації прав, свобод та законних інтересів дитини та її сім'ї;
- попередження виникнення проблем подальшого психічного розвитку дитини, пов'язаних з перебуванням під контролем рф;
- допомога (сприяння) дитині у вирішенні актуальних завдань розвитку, навчання, соціалізації шляхом психологічної реабілітації та психосоціальної допомоги;
- розвиток психолого-педагогічної компетентності (психологічної культури) батьків/опікунів та педагогів.

6.2.

Етичні та організаційні засади роботи з дітьми, які були повернуті з-під контролю рф

Етичні засади роботи з дітьми, які були повернуті з-під контролю рф, повинні враховувати специфічні потреби й вразливість дітей та забезпечувати їхню безпеку, захист прав та психологічне благополуччя. Серед ключових принципів, яких варто дотримуватися:

Повага до прав дитини. Всі дії фахівців мають відповідати Конвенції ООН про права дитини, включаючи право на захист, освіту, медичну допомогу та гідне життя.

Повага до інтересів дитини. Всі рішення повинні прийматися з урахуванням найкращих інтересів дитини.

Повага до гідності та особистості дитини. Кожна дитина має розглядатися як унікальна особистість з індивідуальними потребами та переживаннями.

Уникнення стигматизації. Необхідно уникати будь-яких форм стигматизації та дискримінації дитини.

Конфіденційність та захист персональних даних. Особиста інформація про дитину має бути захищена, з обмеженим доступом до неї.

Фізична та психологічна безпека. Забезпечення такого середовища, де дитина може відчувати себе захищеною.

Травма-інформований підхід. Розуміння того, як травматичний досвід може вплинути на розвиток, поведінку та емоційний стан дитини; забезпечення підтримки в безпечному і чутливому середовищі.

Інформована згода. Всі дії мають здійснюватись з урахуванням можливостей дитини розуміти ситуацію та з отриманням її згоди, де це можливо.

Прийняття рішень із залученням дитини. Заохочення дитини до участі у прийнятті рішень, що стосуються її життя, у відповідності з її віком та рівнем розвитку.

Юридична допомога. Надання безоплатної юридичної допомоги для захисту й відстоювання прав і свобод дитини.

Інформаційна підтримка. Забезпечення доступу дитини до інформації про її права та можливості.

Повага до свідчень дитини. Заяви і свідчення дитини мають вважатися надійними і дійсними незалежно від віку дитини⁹⁵.

Освітні можливості. Забезпечення доступу дитини до освіти та підтримка в навчанні.

Соціальна інтеграція. Підтримка процесу соціальної інтеграції та реадaptaції дитини через доступ до різноманітних соціальних програм та послуг.

Возз'єднання з сім'єю. Активний пошук родичів, забезпечення контактів між дитиною та сім'єю, сприяння возз'єднанню дитини з її родиною, якщо це відповідає її найкращим інтересам.

Кординація з міжнародними організаціями. Співпраця з міжнародними та національними організаціями для забезпечення комплексної підтримки дітей.

Моніторинг та звітність. Забезпечення прозорості та підзвітності всіх дій через регулярний моніторинг та звітування.

Підготовка та навчання персоналу. Проведення навчання для всіх залучених до роботи з постраждалими дітьми спеціалістів щодо етичних стандартів та методів роботи з дітьми, які були повернуті з-під контролю РФ.

Підвищення обізнаності та психологічної культури. Організація інформаційних кампаній для підвищення обізнаності суспільства про права та потреби дітей.

⁹⁵ <https://rm.coe.int/16804c2188>, пункт 73

6.3.

Складові, форми і методи роботи з дітьми, які були повернуті з-під контролю рф

Робота з дітьми, які були повернуті з-під контролю рф, ґрунтується на багаторівневій системі додаткової підтримки, розробленої Керівництвом Міжвідомчого Постійного Комітету (МПК) з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки (ПЗПСП) (Рис. 1).

Рис. 1. Піраміда інтервенцій з психічного здоров'я та психосоціальної допомоги в умовах надзвичайної ситуації

Відповідно до піраміди інтервенцій ПЗПСП, на **першому рівні** після повернення дітей з-під контролю рф має бути задоволення основних фізичних потреб дитини, надання базових послуг і безпеки у сфері психічного здоров'я та психосоціальної допомоги. Цей рівень вимагає залучення соціальних працівників (кейс-менеджерів), медичних працівників, юристів з метою оцінки потреб дитини, фізичного і психічного здоров'я, а також, в разі необхідності, юридичного супроводу.

Другий рівень роботи з дітьми, які повернуті з-під контролю рф, передбачає активне залучення громади і сім'ї, відновлення соціальних зв'язків, навчання в українській школі, соціалізацію та ресоціалізацію дитини. Головні завдання психологічних інтервенцій на цьому рівні: підтримати дитину, навчити справлятися на рівні психологічного сприйняття і стійкості, бути соціально залученою до групи чи спільноти, організовано відвідувати, відповідно до віку, соціальні інститути (заклади дошкільної освіти, загальної середньої освіти, позанавчальні секції, гуртки, центри). Саме така структура психосоціальної підтримки дитини, яка була повернута з-під контролю рф, сприяє розвитку навичок самопомоги, зростанню репертуару копінгових стратегій, формуванню стресостійкої життєвої позиції.

Інтервенції **третього рівня** піраміди інтервенцій ПЗПСП – це гуманітарна допомога, емоційна підтримка від соціальних працівників (кейс-менеджерів), надання першої психологічної допомоги та базових послуг в сфері психічного здоров'я. На цьому рівні психологи можуть здійснювати психодіагностичне дослідження психоемоційного стану дитини після повернення в Україну з метою визначення цілі подальшої кризової психотерапії.

На **четвертому рівні** здійснюється психологічна реабілітація дітей, які були повернуті з-під контролю рф, психологами, які пройшли навчання з травматерапії дітей та підлітків, та мають кваліфікацію «психолог», «практичний психолог», «клінічний психолог», «кризовий психотерапевт», «травматерапевт». Діти, які зазнають значних труднощів у щоденному базовому функціонуванні, потребують поглибленої психологічної, психотерапевтичної або психіатричної допомоги.

Соціальний супровід дітей, які були депортовані або насильно переміщені в росію (кейс-менеджмент)

Кейс-менеджмент дитини та її сім'ї є важливою частиною комплексних заходів, спрямованих на створення умов для здорового розвитку і благополуччя дитини, яка була повернута з-під контролю рф. Соціальний супровід може здійснюватись на всіх рівнях ПСПСС, основною метою якого є забезпечення підтримки дитини в процесі її соціальної інтеграції, реадaptaції та відновлення після повернення під контроль України.

Діти, які були повернуті з-під контролю рф, як цільова група, можуть мати матеріальні, соціальні, юридичні, житлові, освітні, медичні, інформаційні проблеми. Їх вразливість як цільової групи можуть посилювати також наслідки отриманого психотравматичного досвіду через тривале перебування в місцях, де існувала реальна загроза життю, віддаленість від постійного місця проживання, розлука з рідними та близькими, відсутність розуміння та (чи) підтримки представників держави громадянства, обмеженість доступу до культурних та (чи) релігійних установ, важкодоступність медичних послуг та освіти, психологічне, фізичне, економічне, сексуальне насильство.

Додатковими обтяжуючими факторами можуть бути наявні чи набуті гострі чи хронічні захворювання, мовний бар'єр, культурні відмінності, наявність тавра «дітей, які були депортовані або примусово вивезені в росію», що може посилювати дискримінацію та стигматизацію, ризик виникнення девіантної та делінквентної поведінки тощо. Тому батькам чи опікунам дітей, які були повернуті з-під контролю рф, складно звертатись за психо-соціальними послугами. Вони також можуть не відчувати себе у безпеці, втратити довіру та відчуття контролю над своїм життям, потребувати тривалого періоду для адаптації та реінтеграції. Кейс-менеджер може виступати тим фахівцем, і тим, хто поєднує дитину та її сім'ю з надавачами соціальних послуг, особливо в найбільш вразливі перші місяці після повернення дитини в Україну.

Алгоритм соціального супроводу охоплює різні аспекти та включає такі ключові компоненти:

1. Встановлення контакту з сім'єю та оцінка потреб дитини. Визначення індивідуальних потреб дитини, включаючи її фізичне, емоційне, соціальне та освітнє забезпечення.
2. Складання індивідуального плану ведення кейс-менеджменту разом з дитиною та її батьками чи законними представниками.
3. Координація реалізації індивідуального плану кейс-менеджменту. Організація та координація роботи між різними службами і фахівцями, такими як психологи, лікарі, педагоги та соціальні працівники, щоб забезпечити комплексну підтримку дитини.
4. Реалізація індивідуального плану ведення кейс-менеджменту та залучення потрібних ресурсів для його виконання, що може передбачати:
 - психологічну підтримку: надання допомоги у подоланні емоційних і психологічних труднощів, які можуть виникати через травматичні події, труднощі в адаптації або інші проблеми;
 - соціальну інтеграцію: підтримка в адаптації дитини до нового соціального середовища, включаючи допомогу в інтеграції в школу, суспільство або нові умови проживання;
 - освітню підтримку: забезпечення доступу до освіти та навчальних ресурсів, що може включати допомогу в подоланні навчальних труднощів або участь у спеціальних програмах;
 - юридичну допомогу: консультування з питань правового захисту дитини, включаючи питання опіки, статусу або правових вимог;
 - родинну підтримку: допомога родині дитини, щоб забезпечити підтримку і стабільність в її житті, включаючи навчання батьків чи опікунів, як краще реагувати на потреби дитини.
5. Моніторинг виконання індивідуального плану ведення кейс-менеджменту.
6. Оцінювання результатів роботи.
7. Завершення ведення кейсу та його закриття.

Соціальний супровід може бути короткотривалим, враховуючи ситуацію транзиту дитини до місця її постійного проживання або перебування, та тривалим (не менше 6 місяців), за умов проживання чи перебування дитини за місцем діяльності організації, яка надає послуги кейс-менеджменту. При необхідності продовження кейсу до 12 місяців необхідно переглянути оцінку потреб та індивідуальний план; в разі необхідності більш тривалого терміну соціального супроводу дитини слід розглянути ситуацію передачі сім'ї на соціальний супровід до Центру соціальних служб чи Центру надання соціальних послуг. Проте при веденні кейсу необхідно керуватись принципом «неінвалідації» – попередження виникнення ситуації залежності та безпомічності.

Юридичний супровід дитини, яка була депортована або насильно переміщені в росію

Юридичний супровід дитини, повернутої з-під контролю рф, включає в себе низку аспектів, оскільки така дитина потребує особливої уваги та захисту в правовій сфері. Юридичний супровід, зважаючи на важливість захисту прав дітей включає в себе наступні складові елементи:

Правовий захист. Діти як такі, що належать до особливо вразливої категорії, мають право на захист від будь-яких форм зловживань, психологічного або фізичного насильства тощо. Юридичний супровід в цьому випадку охоплює виявлення порушень щодо дітей, надання правничих консультацій та представництво у міжнародних судових і квазісудових інстанціях.

Кримінальне право. Включає в себе захист дитини в якості потерпілого або свідка у кримінальних справах, зокрема в Міжнародному кримінальному суді.

Соціальний захист. Передбачає захист прав дитини на соціальні послуги, допомогу сім'ям, які знаходяться у складних життєвих обставинах, та захист від недостатнього догляду чи зловживань відносно даної категорії дітей.

Освітні та шкільні питання. Включає в себе захист дитини на участь у спеціальних освітніх програмах для даної категорії дітей, можливість зарахувати цим дітям деякі навчальні дисципліни, які викладалися їм протягом перебування під контролем рф, а також інші ініціативи, спрямовані на подолання освітніх втрат.

Цивільне право. Включає у себе вирішення юридичних питань, що стосуються спадщини, відшкодування завданої шкоди, в т.ч. моральної, захист прав від незаконних обмежень.

Юридичний супровід дітей, повернутих з-під контролю рф, може надаватись через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (служба у справах дітей, центри надання адміністративних послуг), адвокатів, юристів та правозахисників. Важливо, щоб фахівці, які надають юридичну допомогу зазначеній категорії дітей, мали розуміння особливості потреб цих дітей, а також здатність ефективно взаємодіяти з ними в чутливих ситуаціях.

Юридичний супровід дітей, які були повернуті з-під контролю рф, здійснюється за ініціативою їх законних представників або патронатних вихователів. Проте діти, яким виповнилося 14 років, мають право самостійно звернутися за безкоштовною вторинною правничою допомогою з питань, звернення з якими до суду дозволяється з 14 років (част. 3 ст. 18 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» від 02.06.2011 року №3460-VI з 01.08.2023 р.).

Психологічний супровід дітей, які були депортовані або насильно переміщені в росію

Відповідно до піраміди інтервенцій із психічного здоров'я та психосоціальної допомоги в умовах надзвичайної ситуації, етапами психологічного супроводу дітей, які були повернуті з-під контролю рф, є:

1. Забезпечення базових потреб та безпеки дитини.
2. Сприяння у створенні підтримуючого середовища на рівні родини та спільноти.
3. Правова допомога.
4. Спеціалізована підтримка дітям (групово та індивідуальна психотерапія для дітей, психоедукація педагогів та батьків).
5. Забезпечення інтенсивної індивідуальної терапії дітям з важкими психічними розладами (ПТСР, депресія, дисоціативні, тривожні розлади, розлади адаптації тощо) (рис. 2).

Рис. 2. Піраміда психологічного супроводу дітей, які були повернуті з-під контролю рф.

Психологічний (психосоціальний) супровід дітей, які були повернуті з-під контролю рф, охоплює всі чотири рівня піраміди інтервенцій, кожен з яких відповідає певним потребам дитини та передбачає різні форми підтримки.

На **першому рівні** психолог здійснює комунікацію з батьками/опікунами, інтервенції спрямовані на забезпечення базових потреб та безпеки дитини, а саме:

- фізична безпека: безпечне місце для проживання, доступ до харчування, води, одягу та медичної допомоги;
- стабільність та рутинні дії: встановлення стабільного розпорядку дня, що допоможе дитині відчути контроль над ситуацією;
- психолого-педагогічна просвіта та психоедукація щодо вікових особливостей дитини та особливостей реагування на травматичний стрес.

Інтервенції психолога на **другому рівні** мають на меті сприяння у створенні підтримуючого середовища на рівні родини та спільноти. Для цього здійснюється робота з родиною дитини для забезпечення підтримки та стабільності в домашніх умовах; заохочення дитини до участі у групових заняттях та спільних активностях, які сприяють соціальній взаємодії; інформування батьків або опікунів про те, як підтримувати дитину та розуміти її потреби.

На **третьому рівні** відбувається спеціалізована підтримка дітям, які повернуті з-під контролю рф, та які мають виражені психологічні чи соціальні проблеми засобами групової та індивідуальної психотерапії, проведення профілактичних заходів в навчальних закладах з педагогами з метою підвищення рівня обізнаності останніх щодо розуміння специфічних потреб дітей.

Метою інтервенцій **четвертого рівня** є забезпечення інтенсивної індивідуальної терапії дітям з тяжкими психологічними розладами, такими, як ПТСР, депресія, дисоціативні, тривожні розлади, розлади адаптації тощо. У разі необхідності, призначається медикаментозна терапія для стабілізації стану дитини. Психологічний супровід передбачає також тривалу психотерапевтичну роботу та підтримку дитини, яка була повернута з-під контролю рф, для стабільного та безпечного розвитку дитини.

Основним завданням психологічного супроводу дітей, які були повернуті з-під контролю рф, є «нормалізація» дитинства - повернути дитині її дитинство.

6.4.

Етика публічної комунікації досвіду перебування українських дітей під контролем рф

При залученні дитини, яка була повернута з-під контролю рф, до публічних виступів та комунікації з медіа, важливо в першу чергу розглядати потенційну можливість порушення права дитини на захист особистої гідності та недоторканності, безпеки та приватності дитини, можливість спричинення психічної травми або ретравматизації. Тому необхідно врахувати наступне:

1. Публічна комунікація досвіду перебування під контролем рф з детальним розглядом травматичних подій можуть мати серйозні наслідки для психічного здоров'я дитини, зокрема ретравматизацію та загострення психологічних проблем.
2. Публічне обговорення досвіду перебування під контролем рф може зашкодити процесу притягнення винних осіб до відповідальності.
3. Обговорення досвіду перебування під контролем рф може суперечити найкращим інтересам дитини. Дитина має право на те, щоб її найкращі інтереси були оцінені та враховані в першу чергу в усіх діях або рішеннях, які її стосуються, як у публічній, так і в приватній сфері⁹⁶.
4. Визначити найкращі інтереси дитини можливо спільно з її близькими людьми – тими, хто найкраще може спрогнозувати політичні, соціальні,

⁹⁶ https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text, пункт 1 статті 3

культурні та інші наслідки будь-якого інтерв'ювання. Будь-яке публічне висвітлення історії дитини, як за її участю, так і без (у записі) має бути схвалене, щонайменше, законним представником неповнолітнього та психологом, який працює з дитиною. Опитування дитини до проходження нею психологічної реабілітації буде таким, яке суперечить її найкращим інтересам.

5. Випадки, коли публічне висвітлення історії дитини може відповідати її найкращим інтересам: 1) дитина вступає в контакт з інтерв'юером за власним бажанням, реалізуючи своє право на свободу вираження поглядів і на те, щоб її голос був почутим; 2) дитина є частиною тривалої програми активізму чи соціальної мобілізації та хоче, щоб її ідентифікували; 3) дитина бере участь у психосоціальной програмі, і такі свідчення є частиною її реабілітації. Проте в кожному з цих випадків необхідно отримати схвалення законного представника та психолога, який працює з дитиною.
6. При публічному обговоренні досвіду перебування під контролем рф необхідно дотримуватися стандартів опитування й поведінки з постраждалими від міжнародних злочинів.
7. Публічне обговорення досвіду перебування під контролем рф не повинне суперечити національному законодавству щодо дитячої праці (в тому числі використання дитини в діяльності, яка за своїм характером чи умовами, може завдати шкоди фізичному або психічному здоров'ю дитини). Регулярне залучення неповнолітнього постраждалого від міжнародних злочинів до публічних адвокаційних кампаній, яке призводить до (повторної) травматизації, може мати ознаки експлуатації дитини⁹⁷.

Враховуючи вищезазначене, фахівці, що здійснюють роботу з дітьми, які були повернуті з-під контролю рф, мають сприяти:

- мінімізації участі дітей в публічному обговоренні їх досвіду;
- наданню переваги використанню свідчень законних представників, над свідченнями дитини, де це можливо;
- забороні участі дитини, яка була повернута з-під контролю рф, в адвокаційному заході/кампанії до проходження нею психологічної реабілітації та оцінки її найкращих інтересів.

Важливо враховувати, що процес психологічної реабілітації не має чітко визначеного часу і залежить від віку, ступеня тяжкості травматизації дитини та індивідуальних можливостей її психіки до відновлення.

6.5.

Очікувані результати від реалізації концепції роботи з дітьми, повернутими з-під контролю рф

Реалізація Концепції дозволить:

- створити умови для адаптації та інтеграції дитини в спільноту за місцем проживання;

⁹⁷ https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text, статті 19 та 32, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>, стаття 150

- започаткувати програми реабілітації дітей, які були повернуті з-під контролю РФ;
- встановити зв'язок між дитиною/її батьками та тими системами, що надають ресурси, послуги та можливості;
- визначити, що під час ухвалення рішень щодо репатріації, реабілітації та реінтеграції дитини пріоритетом є її безпека та дотримання її найкращих інтересів;
- чітко розмежувати повноваження Міністерства реінтеграції України та Міністерства соціальної політики, інших компетентних органів у питаннях репатріації, реабілітації та реінтеграції дітей, які перебувають під контролем РФ;
- закріпити перелік документів, які які мають надати батьки чи опікуни для отримання такого статусу;
- запровадити процес обов'язкового представництва адвокатом інтересів дитини, яка була повернута з-під контролю РФ, в ході розслідування та в судовому процесі;
- передбачити конкретні стислі строки ухвалення рішення щодо надання такого статусу компетентними органами;
- сприяння притягненню винних осіб до відповідальності за депортацію або примусове переміщення, інших міжнародних злочинів проти українських дітей, права на справедливу компенсацію, права на оприлюднення правдивих фактів;
- розробка комплексної системи реабілітаційних заходів: надання медичної, соціальної, юридичної, психологічної та психореабілітаційної допомоги дитині, яка була повернута з-під контролю РФ;
- визначення відповідальних за розробку комплексної системи (протоколу) реабілітаційних заходів у межах індивідуальної траєкторії для кожної дитини;
- передбачити співпрацю з іноземними державами та громадянським суспільством щодо повернення дітей, які перебувають під контролем РФ.

Закладені в основу Концепції та дотримання принципів в роботі з дітьми, які були повернуті з-під контролю РФ, дозволять унеможливити виникнення повторної травматизації у дитини, пережити отриманий психотравмівний досвід та повернутись до оптимального життєвого функціонування.

Більше про концепцію роботи з дітьми, повернутими з-під контролю РФ, а також про програму психологічного супроводу дітей, які були депортовані або примусово переміщені в Росію - у Звіті БФ "Голоси дітей" за посиланням:

<https://voices.org.ua/kontseptsiya-po-roboti-z-ditmy-yaki-buly-deportovani-abo-nasylnno-peremishcheni-v-rosiyu/>

ВИСНОВОК

З моменту початку агресії рф проти України тисячі українських дітей були депортовані або примусово переміщені російськими агентами. Для легітимізації своїх діянь держава-агресорка посилалася, здебільшого, на евакуацію дітей з міркувань безпеки, передачу їх на усиновлення або під опіку, а також на необхідність їхньої реабілітації і оздоровлення.

Серед основних причин, які обумовили потрапляння українських дітей під контроль рф, окрім, власне воєнних дій, були:

- невчасно організований процес евакуації (особливо, вразливих категорій цивільного населення, якими є зокрема, родини з дітьми, діти без батьківського піклування, діти з інвалідністю, діти в інтернатних закладах);
- ускладненість евакуації великих інтернатних закладів; перебування дітей без батьків або законних представників на момент початку повномасштабного вторгнення (наприклад, в лікарні, санаторному інтернаті чи сім'ї родичів);
- недооцінка небезпеки окупації батьками, опікунами, прийомними батьками чи батьками-вихователями дітей;
- сімейні спори щодо місця проживання та виховання дитини.

Дані обставини депортації, примусового переміщення та утримання в окупації, крім протиправних дій держави-агресорки, є також результатом нерезалізованих необхідних етапів реформи деінституціалізації протягом останніх 25-ти років.

Незалежно від періоду перебування поза контролем України, форми влаштування, приналежності до певної категорії, росія намагається перевиховати українських дітей та перетворити їх на ворогів власної нації. У значній кількості випадків держава-агресорка не просто не докладає активних зусиль щодо повернення українських дітей, але й створює перешкоди для сімей, які

прагнуть возз'єднатися зі своїми дітьми. Такі дії порушують зобов'язання рф за міжнародним гуманітарним правом, а також сягають порогу воєнних злочинів і злочинів проти людяності.

Депортація і примусове переміщення українських дітей нерідко супроводжуються та мають наслідком численні та систематичні порушення прав українських дітей. Серед них - право на ідентичність, на сім'ю, на освіту, на доступ до інформації, на відпочинок, на дозвілля, на релігію, на свободу та безпеку. Сукупні наслідки цих порушень викликають серйозне занепокоєння щодо можливого нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження. Негативний вплив депортації, примусового переміщення та невинуватеної затримки репатріації є довгостроковим, а самі діти потребують належної психологічної реабілітації та адаптації в українському суспільстві.

Повернення українських дітей з-під контролю рф є обов'язком, що росії, що Україні у сфері захисту прав дитини. Таке повернення має відбуватися без зволікань, що вказує на актуальність активізації зусиль у даному напрямку з урахуванням наявності відомостей про десятки тисяч ідентифікованих неповнолітніх, постраждалих від депортацій та примусового переміщення.

У зв'язку з відмовою рф співпрацювати з Україною щодо організованого повернення дітей, вбачається доцільним залучати до розробки та реалізації алгоритмів і механізму повернення треті держави, компетентні міжнародні організації та міжнародне співтовариство в цілому. Вагому роль у політичному тиску на росію з метою повернути українських дітей відіграють рішення та резолюції провідних міжнародних організацій, які, однак, поки що не включають конкретної вимоги щодо репатріації.

Фізичне повернення дітей на територію України має супроводжуватися ментальним. Для цього міжнародне співтовариство має підтримувати розробку й імплементацію програм реінтеграції українських дітей, які зазнали індоктринації або мілітаризації, а також розробляти та фінансувати освітні програми, які сприяють миру, толерантності та критичному мисленню серед дітей у постраждалих регіонах. Водночас Україна має зміцнити свої механізми захисту дітей та започаткувати власні освітні програми, щоб протистояти наслідкам політичної індоктринації та мілітаризації, забезпечуючи, щоб постраждалі діти отримували психологічну підтримку, послуги з реінтеграції та неупереджені освітні ресурси.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

З метою повернення українських дітей з-під контролю РФ, а також їхньої подальшої реабілітації та реінтеграції, УМПД, РЦПЛ та "Голоси дітей" розробили для компетентних органів влади України та міжнародного співтовариства наступні рекомендації:

Компетентним органам влади України

Міністерству закордонних справ:

- сприяти розробці та ухваленню Генеральною Асамблеєю ООН резолюції щодо можливого механізму повернення дітей, депортованих, примусового переміщених та/або викрадених у зв'язку зі збройним конфліктом;
- просувати укладення юридично обов'язкових угод про посередництво третьої сторони в процесі повернення українських дітей;
- заохочувати іноземні держави приєднатися до Міжнародної коаліції за повернення українських дітей;
- адвокатувати в іноземних державах, зокрема, так званого Глобального Півдня, та міжнародних організаціях необхідність негайного та безумовного повернення українських дітей відповідно до їхніх найкращих інтересів.

Міністерству юстиції:

- розробити проєкт угоди про посередництво третьої сторони в процесі повернення українських дітей з-під контролю РФ;
- сприяти вдосконаленню міжнародних механізмів протидії депортації, примусового переміщення та невиправданої затримки репатріації дітей у ході збройного конфлікту, зокрема обґрунтувати визнання таких дітей

“викраденими” у розумінні Офісу Спеціального представника Генерального секретаря ООН з питань дітей і збройних конфліктів, ініціювати обговорення доцільності прийняття додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 року або до Конвенції ООН про права дитини щодо особливого захисту сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

- розробити проєкт змін до Закону України “Про охорону дитинства” та інших дотичних нормативно-правових актів щодо наповнення конкретними правовими, соціальними та фінансовими гарантіями статусу “дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройного конфлікту”.

Верховній Раді України:

- сприяти подоланню чинної колізії щодо суб’єкта владних повноважень, відповідального за дотримання прав та повернення депортованих або примусово переміщених українських дітей, шляхом:
 - а) внесення змін до Закону України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” та наділення його повноваженнями в даній сфері;
 - б) остаточного закріплення таких повноважень за Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, шляхом ухвалення доповнень до Закону України “Про охорону дитинства”;
 - в) ухвалення закону, який запровадить в Україні посаду незалежного від жодної гілки влади Уповноваженого з прав дитини.
- внести зміни до Закону України “Про охорону дитинства” та інших дотичних нормативно-правових актів щодо наповнення конкретними правовими, соціальними та фінансовими гарантіями статусу “дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройного конфлікту”;
- внести зміни до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України “Про безоплатну правничу допомогу”, запровадивши обов’язкове представництво адвокатом інтересів дитини, яка постраждала від злочину, в ході розслідування та в судовому процесі;
- підготувати та забезпечити реалізацію всеосяжної національної політики щодо дітей, яка би охоплювала всі галузі, передбачені Конвенцією про права дитини, і на основі цієї політики розробити короткостроковий та довгостроковий план дій з необхідними елементами для її імплементації, зокрема достатніми людськими, технічними та фінансовими ресурсами. Передбачити в такій політиці, особливу підтримку для родин у формі соціальних, медичних, консультаційних послуг, психологічної допомоги, освіти й належних побутових умов.

Міністерству з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій:

- забезпечити імплементацію Порядку виявлення та повернення дітей, депортованих внаслідок збройної агресії рф;
- організувати процес розробки індивідуальних траєкторій (планів) повернення “статусних” дітей, а також здійснення аналізу відповідності індивідуальної траєкторії (плану) повернення найкращим інтересам дитини;
- ініціювати діяльність міжвідомчої робочої групи щодо розробки та імплементації індивідуальних та/або колективних реабілітаційних і реінтеграційних програм для дітей, повернутих з-під контролю рф, а також визначити відповідальних за розробку комплексної системи (протоколу) реабілітаційних заходів у межах індивідуальної траєкторії для кожної дитини;
- посилити та вдосконалити механізм збору статистичних даних про депортованих і примусово переміщених дітей із забезпеченням гендерно-дезагрегованого підходу та відображення відомостей про вік, стан здоров'я, наявність законного представника в неповнолітнього, готового до виконання своїх функцій.

Національній раді з відновлення України від наслідків війни:

- забезпечити, щоб при плануванні та реалізації програм післявоєнного відновлення та реконструкції пріоритетна увага приділялася дітям та їх потребам без жодної дискримінації.

Міністерству соціальної політики:

- створити реєстр сімей, готових брати участь в поверненні та в подальшому вихованні депортованих або примусово переміщених “статусних” дітей, забезпечуючи для них проведення навчальних і просвітницьких заходів в контексті особливостей взаємодії з травмованими внаслідок міжнародних злочинів дітей;
- розробити та забезпечити імплементацію комплексної політики у сфері надання необхідних послуг, підтримки та соціального захисту сім'ям, що мають на вихованні “статусну” дитину, зокрема, повернуту з-під контролю рф;
- координувати та забезпечувати реалізацію реформи деінституціалізації, включаючи короткострокові заходи щодо возз'єднання або розміщення дітей з установ інституційного догляду в біологічних або прийомних

- сім'ях в умовно безпечних регіонах України.

Міністерству освіти і науки:

створити Національний ресурсний центр при одному з провідних державних університетів для загальної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців, які будуть працювати з дітьми, повернутими з-під контролю росії.

Міжнародному співтовариству

1. Досягти виконання росією її міжнародних зобов'язань щодо українських дітей, зокрема шляхом розширення та збільшення ефективності санкційної політики, призупинення членства або окремих переваг від такого членства в міжнародних організаціях.
2. Долучитися до діяльності та досягнення цілей Міжнародної коаліції за повернення українських дітей.
3. Сприяти Україні у здійсненні важливих внутрішніх реформ, зокрема, але не виключно:
 - реформи деінституалізації,
 - визначення єдиного компетентного органу або координаційної ради, відповідального за повернення, реабілітацію та реінтеграцію дітей,
 - створення нормативної бази та процедур оцінки найкращих інтересів дітей, у тому числі в контексті їх повернення з-під контролю росії.
 - розробки нового плану та політики реалізації положень Конвенції про права дитини,
 - удосконалення методології збору, аналізу й збереження даних про становище українських дітей під контролем росії.
4. Забезпечити координацію між міжнародними урядовими та міжнародними й національними неурядовими організаціями задля ефективного пошуку, ідентифікації, повернення, реабілітації та реінтеграції українських дітей під контролем росії.
5. Гарантувати невідворотність юридичної відповідальності за міжнародні злочини, вчинені російськими агентами проти українських дітей.

КИЇВ 2024